

III. JUGOSLAVIJA ZA VREME TITA 1944–1947

Promena imperije i odmazda prema Mađarima

Dok je Lakatoševa vlada, želeći da zadrži Bačku, razmišljala o osnivanju srpskih odbrambenih snaga i u Mihailovićev štab poslala novog emisara radi uspostavljanja kontakta¹, jugoslovenski partizani su, sa sovjetskom armijom, početkom oktobra 1944. godine stupili na tlo Banata. Na to područje je upućena 8. vojvođanska brigada iz Srema, čije su jedinice već 1. oktobra ušle u Belu Crkvu, a 2. oktobra su bile u Vršcu. I sam Tito se sa Vrhovnim štabom premestio u Vršac 16. oktobra. On je, pre toga, u Moskvi sklopio sporazum sa Staljinom, koji se odnosio na ratne operacije na tlu Jugoslavije, a sklopljen je između jugoslovenske i sovjetske armije. Na osnovu ovog sporazuma, Tito je dobio tenkovsku jedinicu koju je tražio. Sovjeti su dali garancije za to da će nakon završetka rata napustiti teritoriju Jugoslavije, ali i da će tokom rata obavljati funkciju lokalne uprave.² Borbama za oslobođenje glavnog grada – Beograda, Tito je komandovao iz Vršca. Kao deo te ratne operacije, koja je bila vrlo važna za partizane, na teritoriji Banata, Bačke i Baranje, odnosno na svim teritorijama koje su bile pod vlašću Mađarske (izuzev Međumurja i Pomurja, koji su pripojeni Hrvatskoj) uvedena je vojna uprava (17. oktobra). Razloge za uvođenje vojne uprave Tito je ovako obrazložio: „Naročite prilike u kojima su živjeli ovi krajevi za vrijeme okupacije,

¹ U izveštaju od 3. oktobra 1944. godine, Lajoš Bola, konzul Mađarske u Beogradu, napisao je: „Nedavno je jedan naš emisar (vojno lice) pokušao da stigne do glavnog štaba Mihailovića. To se dogodilo baš u vreme kada su Titove bande izvršile uspešan prepad na komandu glavnog štaba Mihailovića, na planini Ravna gora. Naš izaslanik mi je ispričao da je usled napada, pored toga što nije postigao svoj glavni cilj, tokom noći bio primoran da putuje po planinama, po šumovitom bespuću, delimično pešice. U jednom selu u blizini Gornjeg Milanovca je zapao u opasnu situaciju, kada su Mihailovićevi ljudi prema njemu nastupili preteći, tako da je put mogao nastaviti tek nakon svog i energičnog nastupa Mihailovićevog oficira koji ga je sledio. Takođe je ispričao da je sedmorici komunističkih zarobljenika pred njegovim očima presečen grkljan.“ Konzul je na kraju predložio da, s obzirom na okolnosti, ubuduće ne insistiraju na uspostavljanju kontakta sa Mihailovićem. MOL K-63. Küm. res. pol. 1944-16-119.

² A. Sajti Enikő, *Tito*. 267.

kao i zadatak da se što brže i potpuno otklone sve nedaće našem narodu od strane okupatora i ovdje naseljenih tudinskih elemenata i potrebe mobilizacije svih privrednih snaga za što uspešnije vođenje narodnooslobodilačkog rata, zahijevaju da u početku sva vlast bude u rukama vojske.³ Ivan Rukavina, general-major, koji je postavljen na čelo vojne uprave, otvoreno je govorio o tome da je uvođenje vojne uprave bilo potrebno zbog „budućnosti nacije i očuvanja jugoslovenskog identiteta ovih teritorija“. Obaveza je slovenskog stanovništva – nastavlja se Poziv od 22. oktobra da „potpomaže sprovođenje mera potrebnih u interesu nacionalne budućnosti“.⁴ On je nagovestio da će se najstrože kažnjavati učestvovanje u sabotažama. Rukavina je bio direktno podređen Titu. Kada su partizani preuzeli vlast, vojna uprava je uvedena samo na Kosovu, i to nakon jedne oružane pobune.

U *Slobodnoj Vojvodini*, listu Narodnog fronta Vojvodine, Nikola Petrović, član Pokrajinskog odbora KPJ, uvođenje vojne uprave je nazvao „istorijskom odlukom“, a zatim je rekao: „Mada smo razbili nemačke i mađarske osvajačke horde, odnosno potisnuli ih na zapad, još nismo u korenju sasekli korov koju su posejali [...] Desetine i stotine hiljada tuđinskog elemenata, naseljenog u krajevima gde su naši preci iskrčili šumu, isušili močvare za život civilizovanog čoveka, – još i danas pucaju iz busije na naše i ruske vojнике i čine sve što mogu da bi omeli normalizovanje prilika, spremaju se da nam u prvom težem trenutku opet mučki udare nož u leđa. [...] – Narod je osetio da je potreban odlučan korak, da su nužne energične mere da bi se obezbedila narodna budućnost i slovenski i jugoslovenski karakter Banata, Bačke i Baranje.“⁵

Tako je uvođenje vojne uprave motivisalo nekoliko činilaca: prvo, to da je na ovim prostorima, kao i na Kosovu, pozicije nove vlasti bile vrlo slabe, a militantni uslovi vojne uprave davali su sigurnost, odnosno radikalno sprečavali i minimalnu mogućnost obnavljanja mađarske uprave. U datom trenutku, odmah da istaknemo, za to nisu postojali uslovi. Štaviše! Kao što smo videli, u odnosu na Delvidek, u Budimpešti nije ni pomenuta mogućnost korekcije granice na etničkom principu. Sa Titove strane važnim momentom se može smatrati i sprečavanje mogućnosti da, na pritisak savezničkih sila, odnosno, da na osnovu sklopljenog sporazuma Tito–Subašić, koji je sklopljen na insistiranje Engleske, ove teritorije postanu mesto sabiranja vlade u Londonu, odnosno pristalica monarhije.⁶

Jugoslovenska vojna uprava je delovanje organa narodne vlasti dozvoljavala pod rigoroznom kontrolom, ali je u pojedinim opštinama nastanjениh Nemcima, Mađarima i Rumunima podsticala osnivanje policije – kako su ih tada nazivali – narodnih straža pod slovenskom upravom, dok je manjinama izričito zabranila

³ Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, t. 24. Beograd, 1982, 96–97.

⁴ MV AZ PK KPJ za Vojvodinu, br. 18 815.

⁵ *Slobodna Vojvodina*, reprint izd., 28. okt. 1944.

⁶ Ranko Končar, *Vojna uprava za Banat, Bačku i Baranju 1944/1945*. In: *Zbornik radova sa naučnog skupa „Narodna vlast u Vojvodini 1941–1945“*, Novi Sad, 1986, 7–38.

osnivanje narodnih odbora. Manjinama je bilo zabranjeno putovanje, kretanje, čak i upotreba jezika. U Starom Bečeju Nemci i Mađari, određeni za prinudni rad, zbog lakošeg prepoznavanja, bilo obavezno nošenje bele trake na desnom rukavu.

Mada pod drugim ideološkim geslom, do uvođenja jugoslovenske vojne uprave je, u suštini, došlo iz istih onih razloga zbog kojih je došlo do uvođenja mađarske vojne uprave 1941. godine: da bi se zbog nacionalne (jugoslovenske) pripadnosti, obezbedila teritorija, i bez ikakve alternative za drugu mogućnost, iz razloga zadržavanja svih poluga vlasti i uprave oblasti. Već se iz Titove uredbe vidi da je, u stvari, za ostvarivanje ratnih ciljeva nameravao da iskoristi netaknuti privredni potencijal. Ovo gledište su nove vlasti podredile etničko-političkim ciljevima, i to tako što su u logore zatvorile nemačko i mađarsko stanovništvo koje je poznavao način poljoprivredne proizvodnje, zato je, na primer, bilo potrebno dovesti sezonsku radnu snagu iz Makedonije i drugih udaljenih krajeva.

Vojna uprava bila je podeljena na dve upravne oblasti – banatsku i bačko-banjansku, a u okviru njih su delovale oblasne i mesne komande. Banat i Bačka podeljeni su na četiri vojne komande, dok je Baranja činila jedan vojni okrug. U Banatu su mesta komande bili Veliki Bečkerek, Vršac, Velika Kikinda i Pančevo, a u Bačkoj – Novi Sad, Subotica, Sombor i Stari Bečeji. Izvršna vlast, kao i sudstvo bilo je podeljeno na sedam odeljenja. Tako su, na primer, administrativna, pravna, statistička i personalna pitanja potpadala pod opšte odeljenje, dok se vojno odeljenje bavilo mobilizacijom, prinudnim radom i radnim logorima. Posebno odeljenje činili su pravni i sudske odseci, privredno, saobraćajno, zdravstveni odsek i odsek za obrazovanje.⁷ Lojalnost nemačke i mađarske manjine prema novoj državnoj vlasti odmah je dovedena u pitanje. Kao i u drugim evropskim državama, ovde je, zbog nedela izvršenih u toku rata, *javno i kolektivno izrečena* krivica Nemaca, dok su Mađari u zvaničnim govorima dobili od ovog blažu ocenu (svi Mađari nisu mogli odgovarati za Salašjeva i Hortijeva dela), iako je prvih meseci dominiralo mišljenje o neophodnosti odmazde prema Madarima, i to u duhu sentence *Za sve ćemo vam naplatiti*, kao i mišljenje o njihovoj kolektivnoj odgovornosti.

Internacija Nemaca i oduzimanje njihove imovine zvanično su naređeni 18. novembra 1944. godine. Ova uredba se odnosila i na „Čangove – Mađare“, odnosno koloniste. U Vojvodini je formirano 40 logora za internaciju, u kojima je, po danas poznatim podacima, zatvoreno 14.000 Nemaca. Internirane su žene, deca i starci, jer su muškarci bili ili regrutovani, ili su samovoljno stupili u redove SS,

⁷ Pored nav. dela Ranka Končara, o vojnoj upravi videti u: Ruža Cvejić, Uloga KPJ u organizovanju i radu vojne uprave za Banat, Bačku i Baranju. In: *Istraživanja*, 1. Novi Sad, 1971, 245–255. Aleksandar Kasaš, Ekonomski mere vojne uprave za Banat, Bačku i Baranju 1944/1945. In: *Zbornik Matice srpske za istoriju*, br. 27. Novi Sad, 1983, 173–183. Nada Lazić, *Baranja 1941–1945*. Slavonski Brod, 1979, 252–259. A. Sajti Enikő, *Délvidék 1941–1944*. 243–248. Jelena Popov, „Razlozi uvođenja vojne uprave na području Banata, Bačke i Baranje 1944. In: *Zbornik za istoriju Matice srpske*, 55, 1977, 87–109.

a deo stanovništva je napustio domovinu sa nemačkim jedinicama. Dva dana kasnije, tj. 20. novembra započeta je i internacija Mađara. Pozivanje muškaraca između 16 i 50 godina na prinudni rad naređeno je 18. novembra. Broj interniranih Mađara nije moguće utvrditi. Stručna literatura ne donosi čak ni približne podatke. Međutim, od 1990. godine znamo mnogo više o sudsbi pojedinaca, uglavnom na osnovu sećanja preživelih. Poniženi i nezaštićeni, oni su uglavnom bili angažovani u poljoprivredi i seći drva, mada nisu učestvovali u zlodelima protiv Srba. Oni koji su učestvovali pogubljeni su, ili su kolektivno iseljeni. Tako naprimer mađarsko stanovništvo šajkaškog Čuruga, Žablja i Mošorina, na osnovu zahteva mesnih stanovnika Jugoslovena, pozivajući se na to da su mnogi od njih stvarno učestvovali u raciji 1942. godine. Vojvodanska Komisija za istraživanje ratnih zločina je 23. januara 1945. godine, tj. nakon naredbe Ivana Rukavine da se nedužni Mađari puste na slobodu, naredila internaciju i raseljavanje čuruških Mađara.⁸ Obrazloženje za takvu odluku je glasilo da je celokupno punoletno mađarsko stanovništvo Čuruga „posredno ili neposredno“ učestvovalo u krvavim događajima 1942. godine. Kako se u Odluci o raseljavanju može pročitati, raseljavanje je bilo potrebno da bi se u opštini obezbedio miran život i pravedno kaznili oni koji su učestvovali u odmazdi za vreme okupacije. U *Slobodnoj Vojvodini* je 26. januara 1945. godine u Objavi povodom događaja u saopštenju je posebno istaknuto da, iako su Mađari raseljeni, mera nije doneta protiv njih, nego protiv onih koji su „svojim zločinima izvršili krivično delo“. Sličnu sudsbinu doživelo je i svih 550 mađarskih stanovnika Mošorina, kao i Mađari sa celokupne teritorije šajkaškog Potisa. Najveći broj je odveden u logore za internaciju u Bačkom Jarku, Gajdobri, Bukanu i Mladenovu. Najlošija situacija bila je u logoru u Bačkom Jarku, gde je, zbog raznih epidemija i slabog snabdevanja, bio najveći postotak smrtnosti. U tom logoru je umrlo 3.000 interniranih Nemaca, među kojima je bilo oko 400 dece. Muškarci iz Žablja, Čuruga i Mošorina peške su išli do Bačkog

⁸ O odmazdi videti u: Matuska Márton, *A megtorlás napjai*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1991. Szeged, 1995. Miért? Zakk? Lendavski zvezki, Lendvai füzetek 16, ured. Silvija Kulčar, Mira Unger, Bence Lajos, Göncz László, u: Lendva-Lendava, 1998. Forró Lajos, *Jelöletlen tömegsírok Magyarkanizsán, Martonosson és Adorjánon*. Mészáros Sándor, Holttá nyilvánítva. In: *Délvidéki magyar fátum I.* Újvidék, 1991. Cseres Tibor, *Vérbosszú a Bácskában*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1991. Teleki Béla, *Becse történetéből*. Becse, 1995. A. Sajti Enikő, Magyarok a Vajdaságban 1944 őszén. In: *Nemzettudat, jugoszlavizmus, magyarság*. Szeged, 1991, 123–131. Cirkli Zsuzsa, *Bácskai golgota*. Tótfalu, 1998. Papp Imre, *Ez a mi Kálváriánk*. Újvidék, 1999. Szloboda János, Zentán történt 44-ben. Újvidék, 1997. Teleki Júlia, *Keresem az apám sírját, Visszatekintés a múltba*. Újvidék 1999. Mészáros Sándor, Holttá nyilvánítva. In: *Délvidéki magyar fátum 1944–1945. II. Bánság, Szerémség, Baranya, Muravidék*. H. n., é. n. Mojzes Antal, *Halottak napja Bajmokon*. Cnesa Kiadó, Bajmok, 1994. Ranije su se slični napisи mogli objavljivali samo u SAD ili u zemljama zapadne Evrope. L. Elemer Homonay, *Atrocities Committed by Tito's Communist partisans in Occupied Southern-Hungary*. Cleveland (Ohio), 1975.

Jarka, dok su ih žene i deca sledili vozom ili na kočijama. U proleće 1945. godine su u logoru u Baćkom Jarku bila 3.632 Mađara.⁹ Taj logor je dobio epitet logora smrti. Ukinut je u junu 1945. godine. U tada skoro isključivo nemačku opštinu pristigli su slovenski kolonisti.

U istoriji Mađara Delvideka najtragičnija su bila bezrazložna pogubljenja izvršena nakon promene imperije, masovna ubistva i „još hladniji dani“¹⁰, nakon kojih nije sledila zvanična istraga nego višedecenijska, politički naređena čutnja. Istorijografija ovog pitanja je veoma interesantna, jer ono predstavlja tipičan primer za to na koji način jedna vlast eufemizira svoja zlodela. Ovog puta ćemo pokušati da rekonstruišemo samo onaj segment tog pitanja koji se odnosi na izvore iz kojih su se *širile procene* o mogućem broju žrtava, odnosno ono što su istraživači uspeli da otkriju baveći se navedenim pitanjem. Međutim, prethodno je potrebno dati nekoliko napomena. U predistoriji poretka i legitimacija koju je predstavljao otpor i građanski rat, već je sama u sebi nosila psihologiju *terora* i *kontraterora*, koja nije bila neobična na širem području Balkana, gde je osveta bila društveno prihvaćena kategorija. Želeći da ojača partizanski pokret, nova vlast, pa i lično Tito, igrala je na kartu „što lošije, to bolje“. Mnogo napisa iz ovog perioda svedoči o tome da je Tito smatrao da je, da teror sproveden nad Srbima, bez obzira na to gde se dogodio, bila igra koja je išla na ruku novoj vlasti i da ju je trebalo iskoristiti u interesu Pokreta. Novu političku elitu držao je na okupu i osećaj da se „napatila“ za svoju vlast, a taj osećaj nije bio za potcenjivanje, te je ona, kao i svi koji su patili boreći se za novi poredak (ali samo oni), smatrala da ima pravo na odmazdu i da joj pripada nadoknada za podnete žrtve. Pojam kolaboranta, izdajnika i fašiste nije bio pravni, već kategorija koji je mogao imati bezbroj značenja. Prilikom pozivanja na odgovornost ratnih zločinaca, taj pristup je dobio međunarodnu potporu saveznika.

Tada nisu postojali spoljonopolitički činioci koji bi iznudili suočavanje i istragu, kao što je bilo u januaru 1942. godine u slučaju Mađarske. Dok su unutrašnjopolitička očekivanja i potreba za konsolidacijom zadovoljeni time što su zločini počinjeni protiv Mađara ocenjeni „kao mala politička greška“, odnosno samo jedan pogrešan novog mladog poretka, koji može biti preispitan i ispravljen.

⁹ Mészáros Sándor, A járeki haláltábor. In: *S nem törödtök vele, a holnap mitőröl...* Források a Délvidék történetéhez 3. Hatodik Síp Alapítvány. Szerk. Csorba Béla, Budapest, 1999, 204. Ruska komanda je decembra 1944. godine odvela 800 mađarskih muškaraca iz Sente „na 10 dana“, odnosno na rad na popravci mosta kod Baje. Istoriski arhiv Senta. F. 109-6 G. n. O.-1945. 6.k.

¹⁰ Izraz je u mađarsku istoriografiju i javnu upotrebu ušao nakon objavljinjanja romana „Hladni dani“ Tibora Čereša, sa tragičnom snagom. Izraz „hladni dani“ upućuje na masovna ubistva i raciju, kada su streljani Srbi i Jevreji gurani pod led na Dunavu, a izraz „još hladniji dani“ na činjenicu da su, tokom odmazde, partizani ubili više Mađara nego što su Madari ubili Srba i Jevreja prilikom racije.

Po našem mišljenju, sa političkog aspekta i aspekta vlasti novom poretku iz racionalnih razloga nije bila potrebna sloboda tolikih razmara za zvaničnu i narodnu osvetu. To je, ipak, učinjeno, mada je vlast pazila na to da odmazda ne postane destabilizirajući činilac. Sam Tito je imao jasan i rigidan stav o odmazdi: ona nije bila uperena protiv *jednog naroda ili narodnosti*, nego *protiv svih* onih koji su, po filozofiji pobednika, bili kolaboranti i, po njegovoj oceni, predstavljali opasnost za uređenje novog društvenog i političkog sistema. Između „dobrih“ i „loših“ je povučena ideološka i politička crta i svako je pozvan na odgovornost zbog toga „što nije bio u šumi“.

Ovo je, ako ništa drugo samo pokrio, ali nije promenio pokretački mehanizam etničke prozivke. Tito je u jesen 1944. godine i početkom 1945. godine majstorski svirao na strunama „bratstva i jedinstva“, koje su predstavljale osnovu odmazde i novog poretka. Kada su Britanci, na osnovu važećeg sporazuma, jugoslovenskoj vojsci prepustili domobrane koji su se predali kod Blajburga, kao i ustaše i druge hrvatske izbeglice, pogubljeno je više desetina hiljada ratnih zarobljenika i građana. Po zvaničnoj naredbi, koju je potpisao Tito, trebalo je da budu tretirani kao ratni zarobljenici, ali je nezvanično, preko izaslanika, bilo naređeno njihovo pogubljenje. Do slične odmazde došlo je kod Kočevskog roga, i to prema slovenačkoj redovnoj vojsci i civilima koji su bežali, a o Kosovu da i ne govorimo.

Vojna uprava imala je kaznenu funkciju. Pre nego što je stigao u Vršac, Tito je Peki Dapčeviću, komandantu 1. armije, naredio da u taj grad pošalje jednu brigadu od poverenja, „koja je trebalo da očisti Vršac od švapskog stanovništva“.¹¹

Odmazdu su definitivno sprovodile jedinice za zaštitu države, odnosno Ozna (Odeljenje za zaštitu naroda)¹², ali su u njoj učestvovale i regularne partizanske jedinice. Često se i mesno stanovništvo obračunavalо sa pojedinim neprijateljima. Odmazdu su, u suštini, vršili organi nove – vojne vlasti, a na povećanje njenih razmara i na eskalaciju je bez ikakve kontrole kao paradoks uticala nerazvijenost i neukorenjenost baš te vlasti. Danas sa sigurnošću možemo reći da je i Tito znao za pogubljenja u Vojvodini, a naredbe za internacije i raseljavanja su izdavale vojne upravne vlasti. Naredbe za akcije čišćenja Ozne izdavala je vrhovna komanda, dok je, po sećanju nekih prisutnih, dozvolu za kažnjavanje Čuružana i Žabaljaca dao sam Tito, kada ga je njihova delegacija posetila baš zbog tog pitanja. Zbog obima odmazde, Tito je strahovao od međunarodnog revolta. Zato je pozvao vođstvo pokrajinske KPJ – sekretara Žarka Atanackovića i Isu Jovanovića, organizacionog sekretara. Po prisećanju I. Jovanovića, Stari je bio besan zbog mogućih međunarodnih komplikacija. Jovanović je tvrdio da oni nisu znali za odmazde, a sebe je opravdavao „To su radili pojedini komandanti, uglavnom meštani, ali često na

¹¹ A. Sajti Enikő, *Tito. 272–274. Tito u Vršcu.* za štampu priredio Milovan Dželebdžić, Vršac, 1984, XIX.

¹² OZNA je osnovana još u septembru 1943. godine, i to u okviru Vrhovne komande. Njen cilj je bio stvaranje obaveštajne mreže za otkrivanje špijuna i petokolonaša. Vodio ju je Aleksandar Ranković. Ova organizacija je bila prethodnica UDB-e.

inicijativu aktivista. O tim incidentima ni vojna uprava nije imala saznanja...“¹³ U maju 1945. godine je osformljena jedna državna komisija za istragu „nepravdi“ počinjenih u Vojvodini. Izvori koji govore o radu te komisije do danas nisu pronađeni, pa je pitanje da li je komisija uopšte započela sa radom.

Stručna literatura se dugo, tj. dok se u Jugoslaviji, koja je bila u fazi raspada, nisu počela beležiti sećanja preživelih i dok nisu započeta arhivska istraživanja, morala oslanjati na podatke prenošene „usmenim putem“. Istraživanja su obuhvatala isključivo vojvodanske arhive i arhive u Mađarskoj. Fondovi beogradskih arhiva uglavnom su nepoznati, a istraživanja vojnih arhiva su tek započeta. Međutim, trebalo bi da nam bude jasno da je u početku, radeći na „partizanski način“, bez ikakve prethodne prakse uprava imala pametnija posla od vođenja pismenih beleški o svojim atrocitetima. Zato nije sigurno da će nas vojni arhivi dovesti do tačnog broja žrtava. Po našem mišljenju, do njega se može doći samo na osnovu istraživanja lokalne istorije. U stručnoj literaturi i publicistici se susrećemo sa vrlo različitim podacima: negde se broj žrtava procenjuje na 5 hiljada, a negde na 40 hiljada.

Na listi koju je do novembra 1945. godine sastavila Komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača nalaze se imena 899 ratnih zločinaca Mađara. Po danas poznatim podacima, u sudskim postupcima za ratne zločine, koji su vođeni u duhu tadašnjih zakona, osuđeno je mnogo više Mađara – oko 5 hiljada, i to uglavnom na prinudni rad i kaznu zatvora.¹⁴ U mnogim mestima je Ozna sačinila posebnu listu streljanih. Presude su donošene bez formalnih rasprava, na osnovu „prijave“, ili pak na osnovu liste članova stranke njilaša, odnosno zato što je neko stvarno ili samo po pretpostavkama učestvovao u raciji. Mnogi su pogubljeni jer su bili članovi Stranke mađarske obnove ili zato što su za vreme mađarske vlasti bili u organima uprave, ili su kao učitelji svoje đake vaspitavali u mađarskom duhu, ili su bili predavači na kursu Leventama itd. Sačuvane liste Ozne svedoče o tome da je najviše masovnih streljanja bilo krajem oktobra i početkom novembra 1944. godine.

Na osnovu dosada objavljenih jugoslovenskih pisanih izvora, a pre svega *Knjige evidencije streljanih ratnih zločinaca 1944/45* i pojedinih beležaka mesnih narodnooslobodilačkih odbora, na kojima se nalaze imena pogubljenih, sa sigurnošću se može tvrditi da je u oktobru–novembru 1944. godine u Bačkoj i Banatu pogubljeno 5.000 Mađara. Naravno, tim brojem nisu obuhvaćene žrtve iz Baranje, Pomurja i Međumurja, odnosno žrtve jugoslovenskih narodnih sudova, koji su donosili smrtnе presude. Spisak od 5.000 imena rekonstruisan je na osnovu dve pomenute liste, te se na njemu nalaze samo imena onih koje je pogubila Ozna. U

¹³ Isa Jovanović, *U službi revolucije*. Novi Sad, 1987, 198–199.

¹⁴ Broj pogubljenih Mađara publikovan je na osnovu istraživanja Šandora Mesaroša: Matuska Márton, *A megtorlás napjai*. 373. U svom delu, koje je ovde nekoliko puta citirano, Aleksandar Kasaš tvrdi da je na osnovu sprovedenog sudskog postupka zbog ratnih zločina osuđeno 5.000 Mađara. Nav. delo, 203.

publicistici, ali i u stručnim radovima koji se danas bave pitanjem odmazde često je citiran razgovor nedavno preminulog istoričara Šandora Mesaroša sa Svetozarom Kostićem Čapom, tadašnjim rukovodiocem Ozne u Vojvodini, koji je smatrao da su snage unutrašnje bezbednosti pogubile oko 20.000 Mađara.¹⁵

Prve vesti o zlostavljanjima partizana, koji su osvojili Delvidek, u Budimpeštu su stizale još za vreme Lakatoševe vlade paralelno sa događajima, krajem avgusta 1944. godine, od strane mađarske žandarmerije u rasulu iz Delvideka, tačnije međumurske žandarmerije i poslanika u parlamentu Ivana Nađa.

Ivan Nađ je parlamentu doturio pismo Rože Lajkoa (Međumurje) od 7. avgusta 1944. godine, u kojem je svog brata iz Doroslova obavestila o smrti njihovog oca. Iz potresnog pisma se može saznati da su u noći 23. jula 1944. godine partizani odveli 68 ljudi, među kojima je bilo 6 Srba i 9 Dalmatinaca, a ostali su bili Mađari. „Desetoro ljudi su vezali ispred opštine i izjavili su da će ih izvesti pred ratni sud, a ostale, mlađe poslati pod pušku, u borbu.“ Pošto neki traženi muškarci nisu bili kud kuće, ženama, među kojima je bila i autorka ovog pisma, zaprećeno je da će, ako sledeći put ne budu kod kuće, one biti odvedene na streljanje. Uhapšene muškarce su odveli na kraj sela, do jednog močvarnog područja, gde su ih „terali da pevaju dok su ih tukli, boli i pucali im u glavu“. „Tako vezane su ih ostavili u šipražju. Oni koji su još bili živi tako su se udavili [...] Više ubijenih nije bilo, samo ti stari ljudi, ali ne znamo zašto su morali to učiniti. Dragi moj brate, mi smo siročići. Mi više nemamo našeg dobrog oca; u srcima nam je tuga...“¹⁶

Centralna istražna komanda žandarmerije je 19. avgusta referisala o tom događaju. Po njenom mišljenju, u Čakovec se probila grupa od 50 partizana, koja je odvela 53 dobrostojeća Mađara, odnела im konje i poljoprivrednu opremu. Nekoliko kilometara dalje od sela, u šumi, rođaci su pronašli tela 37 Mađara.¹⁷

Privremena vlada u Debrecinu je već nekoliko nedelja nakon svog osnivanja saznala za atrocitete. Najraniji nama poznat izveštaj u vezi s tim sačinila je 16. januara 1945. godine u Debrecinu. On se bavi Petefi brigadom, koju su osnovali partizani. U izvorima iz 1945/46. godine pojavljuju se i prve *procene* mogućih žrtva, koje je se zatim raznim kanalima naknadno utvrdilo u mađarskom javnom mnenju. Pisac anonimnih izveštaja prebegao je iz Bačke i kako piše, „sudbinu Mađara je u prvim nedeljama okupacije odredio prinudni rad (muškarci rođeni 1883–1929. godine i žene, i to masovno), pogubljenja većih razmara – u težim slučajevima (vidi izveštaj o tome), od slučaja do slučja materijalno kažnjavanje (pljačka) i moralno skrnavljenje (silovanje mađarskih žena).“¹⁸ U Ministarstvo

¹⁵ Ove izvore je otkrio Aleksandar Kasaš, istoričar iz Novog Sada, te je, na osnovu njih, objavio imena pogubljenih. Aleksandar Kasaš, nav. delo, 160–178.

¹⁶ MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1944-R-25 965. Pismo je napisano u dijalektu i ima mnogo gramatičkih grešaka. Ovde je dato na standardnom srpskom jeziku.

¹⁷ Isto.

¹⁸ MOL A nemzeti kormány miniszterelnökségének iratai. 1944/45-1949. XIX-A-1.j XXIII-112-1945. 21.d. Nažalost, pomenuti dodatak nije bio među spisima.

spoljnih poslova je krajem jula stigao spisak pogubljenih ili zatvorenih katoličkih sveštenika. Na listi su bila 22 imena, a za 13 sveštenika su već tada znalo da su pogubljeni. Među njima su bili već pomenuți Balint Dupa iz Čuruga, opat Ištvan Virag iz Horgoša, Deneš Sabo iz Totovog Sela, Lajoš Varga iz Mola, Ferenc Petranji iz Starog Bečeja, Ferenc Plank iz Starog Sivca, Ištvan Keveš Mošorinski i Antal Berger iz Tavankuta, dr Ferenc Takač iz Bačkog Petrovog Sela, predstojnik franjevačkog reda iz Novog Sada P. Hrizostom Keresteš i jedan bezimeni franjevački redovnik.¹⁹ Po svemu sudeći, ta imena su do vlaste dospela preko hercegprimaša Jožefa Mindsentija, kao i beleška sačinjena na osnovu svedočenja izbeglica iz Vojvodine o atrocitetima, koje je kardinal 17. jula 1946. godine uputio ministru spoljnih poslova Janošu Dendešiju.²⁰ Belešku su sačinili Mađari iz Vojvodine. Jedan od njih je pobegao iz novosadskog logora za internaciju. U mađarskoj istoriografiji je poznato da je Mindsenti, u svom dramatičnom pastirskom pismu od 15. oktobra 1945. godine, osudio iseljavanje Mađara iz Slovačke. Kada je u pitanju položaj Mađara u Vojvodini, on je smatrao da je dovoljno to što je vlasti prosledivao vesti koje su stizale do njega. Nepoznati autori beleške su broj žrtava procenjivali na 50–60 hiljada. Oni su posebno pomenuli logor u Bačkom Jarku, gde je, po njima, dnevno umiralo 80 ljudi. Kao žrtve su pomenuti i 16 sveštenika Kaločke nadbiskupije. U jednom izveštaju Ministarstva spoljnih poslova, sačinjenom za mirovne pregovore, broj žrtava je procenjen na 40.000, a u belešci za predsednika Saveta ministara Ferenca Nađa na 30–35 hiljada. U pismu prosledjenom Đendešu, advokat Jožef Horvat, koji je u februaru 1946. godine iz Bačke prebegao za Segedin, piše o oko 30.000 žrtava, dok je, „po tvrđenju“ autora spisa pripremljenog u odeljenju za pripremu mirovnih pregovora Saveta ministara, broj žrtava Mađara bio 20.000. U dokumentu Odeljenja za manjine Saveta ministara sačinjenom u vezi sa mirovnim pregovorima стоји sledeće tumačenje: „Na osnovu vesti, koje je nemoguće proveriti, u Vojvodini je pogubljeno oko 40.000 Mađara. Jugoslovenska granična blokada i skoro nepremostive teškoće putovanja za Jugoslaviju onemogućavaju uvid u to pitanje.“²¹

Brojevi koji su stigli do mađarske vlade, a koji su, u stvari, bazirani na procenama, kretali su se od 20 do 60 hiljada. U Mađarskoj se najviše uvrežio broj od 40 hiljada, koji je pomenuo Tibor Čereš, i to na osnovu podataka dvojice katoličkih

¹⁹ Külügymenisztérium. Békeelőkészítő osztály iratai XIX-J-1-a-IV-109-40178/Bé-1945.55. d. Kasnijim istraživanjima je utvrđeno da se bezimeni franjevac zvao Kristof Kovač, kao i da je Peter Vajnert, sveštenik iz Palanke, preminuo u logoru za internaciju, dok je Endre Varga, sveštenik iz Tobe, preminuo još tokom saslušanja. Matuska Márton, Vajdaság mártír papjai. In: *S nem törödtök vele, a holnap mitőröl...* 219–221.

²⁰ MOL XIX-J-1-a-IV-109-1981/Be-1946.55. d.

²¹ MOL XIX-J-1-a-IV-104-jugoszláv-40 171/Bé-1945.54. d., IV-110-40 862/Bé-1945.55.d. MOL Miniszterelnökség Kisebbségi és nemzetiségi osztályának iratai 1945–1948. XIX-A-1n. „Z“-3045/1946. 6. d.

sveštenika – Martona Siča i Jožefa Kovača. Po svemu sudeći, Mindsentijev i Čerešev izvor bili su identični.

U svojim memoarima napisanim u emigraciji, Deže Šuljok, nekadašnji poslanik Stranke sitnih posednika, ne spominje brojke, ali oštro opisuje pokolj koji su izvršile brigade za odmazdu. Kaločkog biskupa Jožefa Gresuma su o navedenim dogadjajima informisali izbegli sveštenici njegove biskupije. On je u svom dnevniku pisao o osveti i velikom broju žrtava. Đula Ilješ je 27. maja 1945. godine, takođe u svom dnevniku, zabeležio da je u Vojvodini ubijeno 30.000 Mađara, a 5. juna pominje broj od 40 hiljada.²²

Procene nastale neposredno nakon pogubljenja nismo pominjali ne zato što mislimo da će nas one dovesti do tačnog broja žrtava nego da bismo ukazali na to da je mađarska vlada od samog početka imala informacije o odmazdi masovnih razmera, čak i onda kada te brojke, po svemu sudeći nisu bile tačne. S druge strane, trag o tome da je pitanje odmazde negde postavljeno ne postoji; ono nije postavljeno ni kod Savezničke kontrolne komisije u Mađarskoj, ni u Moskvi, ni na mirovnim pregovorima u Parizu, a o Beogradu i da ne govorimo.

Maćaš Rakoši, generalni sekretar Komunističke partije Mađarske, koji je bio rodom iz Ade u Vojvodini, tokom 1945. godine (tačan datum njegovog putovanja je nepoznat) neočekivano je u Novom Sadu posetio sekretara KPJ za Vojvodinu Jovana Veselinova Žarka. Veselinova je molio da bude posrednik u ugovaranju jednog susreta sa Titom i da zatraži pomoć od Jugoslavije u vezi sa iseljavanjem Mađara iz Čehoslovačke. Po sećanju Veselinova, Rakoši je bio „iskren i zabrinut“ kada je rekao da čehoslovački komunisti tim „svojim postupkom prema mađarskoj manjini čine neoprostivu grešku i tako mađarskoj revoluciji zabijaju nož u leđa“. Međutim, u vezi sa Jugoslavijom je istakao da ona „može poslužiti kao uzor za primenjivanje lenjinističkih ideja i da mađarski komunisti podržavaju sve one mere koje u Jugoslaviji preduzimamo protiv Hortijevih ljudi i ratnih zločinaca, jer im je poznato da se u našoj domovini isto postupilo prema srpskim i ostalim izdajicama“.²³

Ako pažljivo proučimo naše izvore, videćemo kako se kod vlade i Odeljenja za manjine predsedništva Saveta ministara, a naročito u Ministarstvu spoljnih poslova gubio značaj odmazde i kako je pokolj partizana postao događaj koji ne postoji u zvaničnim spisima. Na kraju tog procesa, tj. već 1946. godine se pojavljuje slika Jugoslavije koja pitanje narodnosti rešava na uzoran način. Međutim,

²² Cseres Tibor, nav. delo, 242–247. Kritiku tih proračuna videti u: A. Sajti Enikő, Döbbenet és hitelesség. In: *Magyar Napló*, évf. III., sz. 12, 1991. okt. 4, 36–38. Sulyok Dezső, *A magyar tragédia*, I. A szerző kiadása, 1945, 156–157. Grósz érsek naplója 1944–1946. Za štampu priredio: Török József. Szent István Társulat, Budapest, é. n., 56. Illýés Gyula, *Naplójegyzetek 1929–1945*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1986, 364, 366.

²³ Jovan Veselinov Žarko, *Az autonóm Vajdaság születése*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1984, 147–148.

ta slika će se raspršiti na paramparčad iz sasvim drugih razloga, zbog tzv. sukoba Staljin-Tito, a ne zbog nacionalnog pitanja. Tema posebne studije moglo bi biti i pitanje: „Zašto se odmazda prema Mađarima nije pojavila kao tema ni u periodu najveće zategnutosti 1948.-1954. godine?“

Već 1945. godine se počeo gubiti značaj do tada veoma važnog Odeljenja za manjine i narodnosti Saveta ministara, iako je ono kao dodatni zadatak imalo obavezu da učestvuje u pripremama za mir.²⁴ U prethodnim poglavljima smo videli kako su se niti vezane za pitanje Mađara van granica stizale do Odeljenja za manjine. S obzirom na to, svaka mađarska vlada je, imajući vrlo temeljne i potpune informacije, mogla formirati svoju politiku u vezi s tim. Navedeno pitanje je nakon 1945. godine, odnosno u koalicionom periodu postalo teren za partijsko-političke borbe, što se ogledalo i u rivalskim odnosima između Ministarstva unutrašnjih poslova i predsedništva Saveta ministara i u žučnim raspravama o njihovom delokrugu rada. Paralelno sa gubljenjem značaja pitanja Mađara van granica u vlasti gubio se i značaj Odeljenja za manjine, a njegovi pripremni materijali su postali mršaviji. U periodu racionalizacije nakon Pariskog mirovnog ugovora, tj. u julu 1946. godine, Eden Pašint, referent Odeljenja, sa gorčinom je napisao u belešci za premijera Feranca Nađa: „Usled gubitka najboljih stručnjaka, Odeljenje ne može da ispunjava svoje zadatke nakon racionalizacije. S jedne strane, situacija u kojoj se nalaze Mađari u susednim državama nije mnogo lošija od one u prethodnom periodu, a, s druge, potpuni nedostatak pravne zaštite manjina u sadašnje vreme, ili njihovo uključenje u mirovne pregovore predstavljaju vrlo teške i goruće zadatke, te propusti ili nedovoljna obazrivost pri njihovom rešavanju mogu veoma negativno uticati na život i egzistenciju više od tri miliona Mađara.“²⁵

Pravni okvir delovanja Odeljenja koji je zbog povezanosti sa predsednikom Saveta ministara do tada imao status centralnog organa, raspodeljeni su između drugih ministarstava. Skoro sva ministarstva su uspostavila svoja odeljenja za pitanje manjina, koja su krajem 1947. godine ukinuta.

Kada je Mađarska potpisala sporazum o primirju u Moskvi (20. januara 1945. godine), formalno je započeta *istorija mađarske države nakon 1945. godine*, a država je, zajedno sa susednim zemljama, došla u sovjetsku interesnu sferu. Zbog toga je suverenitet države, mada ne prvi put u njenoj istoriji, postao vrlo ograničen. Međutim, njen položaj se nakon 1945. godine nije promenio toliko da bi bila prevaziđena jezička, etnička i politička disharmonija, kao nakon Trijanona. Sporazumom o primirju predviđeno je da Mađarska povuče svoje trupe do granica utvrđenih pre 1938. godine i da se svi mađarski zakoni i uredbe koji su važili na teritorijama pripojenim 1938–1941. godine stave van snage. Međutim, procena

²⁴ Po statistici Edena Pašinta, sačinjenoj u junu 1946. godine, 7 referenata Odeljenja (od 14), među kojima je bio i Đerđ Boršai-Bauer, referent za jugoslovenska pitanja, stavljeno je na B listu, odnosno listu nepoverljivih, koje je trebalo otpustiti ili premestiti. MOL XIX-A-1-n-„Z“-2748-1946. 5. d.

²⁵ Isto.

neuspeha revizije se razlikovala od one iz perioda između dva svetska rata. Stranka malih posednika nadala se pravednim jezičkim i političkim granicama, što bi bilo upotpunjeno autonomijom mađarskih zajednica koje su živele udaljenije od granica. Komunisti i socijaldemokrati odbacivali su jezičku i etničku reviziju, a nisu pridavali značaj ni kolektivnoj odbrani manjinskih prava. Problem Mađara, smatrali su pitanjem (narodne) demokratije i prepostavljali su prirodni automatizma. (Po pitanju Erdelja izvršili su korekciju svog stava.) Prilikom priprema za mirovne pregovore došlo je do oštih rasprava između političkih partija, pre svega u vezi sa mađarsko-slovačkom granicom. Međutim, one su se odmah složile u tome da je nepotrebno i besmisleno postavljati ma kakve teritorijalne zahteve vezane za Jugoslaviju. Pre nego što su došli do zajedničkog stava po tom pitanju, na međupartijskom usaglašavanju u odeljenju za manjine predsedništva saveta ministara, na sastanku održanom 6. marta 1946. godine, koji je – kako smo nagovestili – sudelovao u pripremi mira, već je bio formiran stav. S obzirom na to, da se situacija Mađara u Jugoslaviji razvijala u pozitivnom pravcu, njihovo pitanje je skinuto sa dnevnog reda tokom usaglašavanja stavova. Već i zbog toga, što „će misija Mađarske u Beogradu koju je predvidela konferencija u Potsdamu, približiti dve države, tako da će one i po pitanju narodnosti biti vezane najsrdačnijim odnosima“.²⁶ U tom duhu je preformulisan i pristup vlade pitanju Mađara iz Vojvodine. U obimnoj studiji pod naslovom *Razvoj jugoslovensko-mađarskih odnosa i događaji od jeseni 1944. godine*, koju je 28. decembra 1945. godine sačinilo Odeljenje za manjine Saveta ministara, možemo pročitati: „Jedinice jugoslovenske vojske su u jesen 1944. godine oslobodile Bačku, odakle je otisao veliki broj Mađara, odnosno priključio se mađarskim trupama u povlačenju. U Bačku su se vratili oni koji su godinama bili u šumama i planinama. Oni su Mađare posmatrali drugaćijim očima, jer su uvideli da su događaji iz 1941. godine predstavljali ispadre stare mađarske vojske. Stoga je na odgovornost pozvan samo mali broj ljudi. U novoj Jugoslaviji je uspostavljena narodna vlast, a Mađari su, na osnovu brojčane zastupljenosti, dobili svog predstavnika u centralnoj vlasti. Otvorene su mađarske škole i Mađari su došli u tako povoljnu situaciju, kakvu nisu smeli ni očekivati.“²⁷ Kao merodavno i opšte shvatanje prihvaćeno je ono koje su zastupali Mađari u Bačkoj, a po kojem od njih ništa „ne bi ostalo da nisu pobedili partizani, odnosno da su, kojim slučajem, pobedili četnici“.²⁸

Ako zbog pogubljenja i ne, ali za ukidanje internacija ministar spoljnih poslova Janoš Đendeši, je na primer, podigao glas kod šefa jugoslovenske misije pri Savezničkoj kontrolnoj komisiji, pukovnika Obrada Cimila. Cimil je 17. septembra 1945. godine potražio Đendešija u njegovom uredu i interesovao se za mišljenje Mađarske o teritorijalnim zahtevima Jugoslavije prema Italiji. Ministra spoljnih poslova, koji je izbegavao direktni odgovor, uveravao je u to da

²⁶ MOL XIX-A-1-n-,Z"-2252. 3. d.

²⁷ MOL XIX-A-1-n-,Z"-79-1945. 3. d.

²⁸ MOL XIX-J-1a-IV-108-71/Bé-1946.

će Mađarskoj biti obezbeđene najveće pogodnosti u vezi sa lukama i tranzitnim saobraćajem, a da je „jugoslovenska vlada spremna za mirovne pregovore, čak i za pregovore u vezi sa pitanjima koja nisu u suprotnosti sa interesima Jugoslavije“. Đendeši je tražio da se, osim mađarskih ratnih zarobljenika, na slobodu puste „madarski internirani civilni koji nisu ratni zločinci“. Cicmil je to obećao, ali nije smatrao potrebnim da madarskog ministra spoljnih poslova obavesti o tome da je „preispitivanje internacija započeto mesecima ranije“.²⁹

Medu malobrojne proteste zbog retorzija nad Mađarima spada i protest vezan za slučaj 42 sekelskih naseljenika koji su pali u jugoslovensko zarobljeništvo, za koje je dosadašnja stručna literatura mislila da su ubijeni. Poverenik vlade za naseljavanje Đerd Bodor se 7. decembra 1945. godine, u ime Centralnog saveza veteričkih naseljenika, obratio predsedniku Saveta ministara tražeći od njega da kod jugoslovenske savezničke misije preduzme određene korake u vezi sa 42 zarobljena sekelska muškarca iz Veternika (Hadikliget). Iz spisa se vidi da oni nisu pušteni u Madarsku ni u septembru 1946. godine. U tom periodu su na prinudnom radu u borskim rudnicima bakra umrla njih šestorica.³⁰

Na osnovu uredbe od 27. januara 1945. godine, koju je potpisao Josip Broz Tito, vojska je do 15. februara trebalo da preda vlast civilnim narodnim odborima. Prema obrazloženju uredbe vojna uprava bi, pošto je ispunila svoj zadatak, „ometala revolucionarne promene na osetljivoj višenacionalnoj teritoriji kao što je vojvodanska...“

Mnogo nedvosmislenije je o tome pisao jedini dnevni list koji je tada izlazio na srpskom jeziku u Vojvodini - *Slobodna Vojvodina*: „Vojna uprava je, u suštini, rešila nemačko pitanje u Vojvodini, a mađarski antifašisti su shvatili da im je место u Narodnooslobodilačkom pokretu pod vođstvom druga Tita.“³¹

Glavni uslov nove vlasti za prilagođavanje nije bila vernost državi, već ideološko i političko poistovećenje sa režimom, mada su oba ova uslova imala isti cilj. U periodima kada je nacionalno pitanje tretirano kao granično, svaki režim je želeo da iznudi garancije od manjina da one nisu snage koje gravitiraju prema spolja, prema matičnoj državi. To nije bilo drugačije ni tada, pored svega to se događalo u ratnoj Evropi, u jednoj zemlji koja je ponovo stekla državnost, koja je samo nedavno prisiljena na kolena.

Na početku puta prema vernosti državi, Tito je do završetka rata ponudio samo jednu mogućnost: prijavljivanje u partizansku brigadu koja je nosila Petefijevo ime. Istorija ove brigade, odnosno bataljona je u decenijama nakon 1945. godine

²⁹ MOL A Külügyminisztérium bizalmas iratai. Jugoszlávia TÜK 1945–1946. I. XIX-J-1-j- Jug-29/h-5. pol.-1945. 38. d.

³⁰ MOL XIX-A-1-n-, „Z“-1011-1945; XIX-A-j-XXIII-10817-1946- 2. d. U pomenutoj Čereševoj knjizi po sećanju Gabora Alberta Sekelja iz Hadikligeta piše da su 42 sekelska muškarca pogubljena u Subotici. Cseres Tibor, nav. delo, 235–236. Taj podatak je preuzeo i Aleksandar Kasaš na 175. strani svoje već citirane knjige.

³¹ *Slobodna Vojvodina*, 1. febr. 1945.

prerasla u svojevrsnu legitimaciju Mađara u Vojvodini o vernosti poredku, bila je nedodirljiva, samim tim, bila je i falsifikovana. Njena istorija je mnogo prozaičnija, ali ne i manje poučna. Osnivanje Petefijeve brigade u avgustu 1943. godine, kao i osnivanje albanske, italijanske, nemačke i čehoslovačke jedinice, bilo je rezultat političke odluke i služilo je za isticanje svejugoslovenskog karaktera Pokreta. Do osnivanja brigade došlo je u malom selu Slavonskom Drenovcu, a njeni članovi su bili pripadnici raznih partizanskih jedinica koje su se borile na tom terenu. Bataljon je imao oko 80 članova, a Mađara je bilo oko 60. Za komandanta je imenovan Ferenc Kiš, a za političkog komesara Karolj Gere. Jezik komande bataljona bio je mađarski. Na kapi pripadnika bataljona se, osim crvene petokrake, nalazila mala crveno-belo-zelena traka -- trobojka. Prema izveštaju ambasadora Mađarske u Zagrebu Feranca Marošija, bataljon je zastavu, pošto je nije imao, „nabavio“ od Mađarskog kulturnog društva prilikom jednog vojnog napada.³² Bataljon nije realizovao u njega uložene nade da će postati stecište Mađara iz Delvideka koji su se priklonili partizanima, kao i antifašista protiv nemačkih snaga iz Mađarske. U vreme velikih odmazdi u Bačkoj, tj. početkom novembra 1944. godine, od Ištvana Varge, mađarskog komuniste i učesnika Španskog građanskog rata, potekla je ideja o osnivanju mađarske partizanske jedinice u Bačkoj, i to na dobrovoljnoj bazi. Vrbovanje je bilo uspešno među siromašnim seljaštvom u Bačkoj Topoli i Staroj Moravici, mada je Okružni komitet u tim mestima obraćao pažnju na primanje samo onih koji su „klasno svesni“.³³ Više stotina Mađara koji su bili pod radnom obavezom rado se uključilo u ovu oružanu jedinicu. Mađarske jedinice su, inače, bile loše opremljene, mada to nije bilo karakteristično samo za njih. Tako su u sastavu mađarske partizanske Brigade „Šandor Petefi“ bili malobrojni mađarski dobrovoljci i redovno regrutovani Mađari. Stupivši na teritoriju Mađarske, ona je obavljala propagandne zadatke (osim na teritoriji između Dunava i Tise i, na primer, u okolini Pečuja). Učestvovala je u bitkama pored Drave (podravskim oblastima), i to uglavnom od februara 1945. godine. Njen borbeni moral nije bio na zavidnoj visini, jer su zabeležena i bekstva. Najveće iskušenje ju je čekalo kod Bolmana u Sremu, gde je u višemesečnim žestokim borbama protiv nemačko-mađarskih i hrvatskih armija palo više od 30.000 jugoslovenskih vojnika, među kojima su bili i brojni pripadnici Petefi brigade. Tokom borbi za opština Bolman naišli su na jak nemački otpor. Brigada od 1.200 pripadnika je u jednom danu, tj. 6. marta imala 50 žrtava i 190 ranjenih. U belešci sačinjenoj za vladu u Debrecinu 16. januara 1945. godine, o Petefi brigadi (čiji je autor mogla biti osoba koja je bila zaposlena u organima neke uprave u Bačkoj), o „dobrovoljcima“ može se pročitati: „Ili su se javili dobrovoljno, ili su tretirani kao sumnjivi fašisti i imali obavezu da učestvuju u javnim radovima, kao i svi Mađari u Vojvodini.“

³² MOL K-28. ME Kisebbségi o. 1943-R-30 933.

³³ O Petefi brigadi videti: Baki Ferenc – Vébel Lajos, *Petőfi Brigád*. Újvidék, 1983. Karolj Brindza, *Nemirna ravnica*. Stara Moravica, 1968. Törköly István, *Akikért nem szólt a harang. Vajdasági magyar frontharcosok vallomásai*. Életjel, Szabadka, 2001.

Komandant Petefi brigade je, prilikom njenog organizovanja u Somboru, autoru izveštaja rekao da je tokom svog komandovanja od nedelju i po dana uspeo da reši samo pitanje smeštaja i ishrane, kao i da njeni članovi, osim obuće, nisu dobili nikakvu opremu, te da su 4–5 komada oružja koje im je bilo na raspolaganju nabavili tako što su ga razmenili za rakiju sa Rusima itd³⁴. Povodom citiranog izveštaja, nije na odmet pomenuti činjenicu da je autor, mada je bio načisto s tim da će se granica povući ka onoj iz 1938. godine, predložio privremenoj vladi da se jedna takva mađarska jedinica iz Delvideka organizuje na čisto narodnoj osnovi kako bi se pokazalo da se tamošnji mađarski narod suprotstavio fašizmu. „Na taj način bi se“, nastavio je svoje razmišljanje, „Titovi ljudi mogli sprečiti u iskorisćavanju tamošnjih Mađara za njihove ciljeve“.³⁴ Ova ideja je bila deplasirana, kao i ona o organizovanju srpskih odbrambenih snaga u Bačkoj.

Zadatak ovog rada nije detaljna analiza sudskega procesa o ratnim zločinima protiv mađarske političke elite i uprave, ali tema ipak zahteva nekoliko napomena.

Kao što je poznato, sporazum između velikih sila stvorio je osnovu za pokretanje odgovornosti ratnih zločinaca, odnosno za pozivanje zločinaca na odgovornost u zemljama gde su činili zlodela. Na izručivanje ratnih zločinaca Mađarsku je obavezivala 14. tačka sporazuma, a Jugoslavija je, pre svega, zahtevala izručivanje krivaca za zločine počinjene u Novom Sadu i Šajkašu, ali i izručivanje brojnih mađarskih političara. Jugosloveni su u nekoliko navrata zahtevali izručivanje lica koja su se nalazila na njihovoj listi (prvobitno su se na ovoj listi nalazila i imena Hortija i Bardošija). Mađarskoj vladi su zamerali to što postupak izručenja sporo teče. Tako je kapetan Brankov, na dogovoru 25. oktobra 1945. godine, tokom kojeg je sa Odeljenjem za manjine Saveta ministara, pre svega, razgovarao o problemima školstva, direktno mađarskoj vladi prebacio to što, kada je reč o školstvu, „stoje na birokratskom stanovištu“.³⁵

Malo je poznata činjenica da je mađarska vlada prilikom osmišljavanja svojih mirovnih ciljeva razmišljala i o obnavljanju postupaka protiv novosadskih krijava pred mađarskim sudom, odnosno o ponovnom pokretanju procesa vođenih na prekretnici 1943/44. godine. Cilj takve odluke bio je inostrana propaganda i objavljivanje publikacije o pomenutim procesima. Ideja o obnavljanju procesa se početkom jula 1945. godine pojavila u *Szabad Nép* (*Sabad nep*), listu Komunističke partije Mađarske, koji je celom svetu želeo da pokaže kako se demokratija u Mađarskoj ne poistovećuje sa pomenutim novosadskim slučajem. Ponovnim pokretanjem procesa bi se, po ovom listu, moglo pokazati i to da ideja za sprovođenje racije nije poticala od Mađara već Nemaca. O ideji objavljenoj u listu raspravljaljo je Odeljenje za manjine, koje je smatralo da će to pitanje na mirovnim pregovorima biti najviše razmatrano iz propagandnih razloga, i da bi bilo bolje da to pitanje Mađarska plasira...³⁶ U vezi s tim je zatraženo mišljenje Ištvana Rieša, socijalde-

³⁴ MOL XIX-A-1-j-XXIII-112-1945.21. d.

³⁵ MOL XIX-A-1-n-„Z“-813/biz.-1945.2. d.

³⁶ MOL XIX-A-1-j-XIII/b.-5011-1945.31. d.

mokratskog ministra pravosuđa. On je, u pismu od 16. avgusta 1945. godine, podržao zamisao o popularnoj obradi materijala procesa i njegovom publikovanju, te je naveo da će izabrati osobu koja će obaviti taj zadatok. „Smatram da je“, pisao je u pismu predsedniku Saveta ministara upućenom povodom tog pitanja, „upoznavanje svetskog javnog mnjenja sa materijalom procesa koji je 1943. godine vodio vojni sud u interesu Mađarske, kao i da kažnjavanje zverstava učinjenih u Novom Sadu i njegovoj okolini doprinosi širenju dobrog glasa o Mađarskoj, što je trebalo da bude i cilj nekadašnje vlade, koja, zbog jakog nemačkog političkog uticaja, odnosno prisilne situacije nastale nakon 19. marta 1944. godine, nije osudila krvce“. Zbog obaveze iz potpisanih primirja, za predaju okrivljenih Ris je ponovno pokretanje procesa smatrao nezamislivim, jer bi to u Jugoslaviji stvorilo utisak „da Mađarska želi da izvuče krvce iz delokruga nadležnosti jugoslovenskog suda, s obzirom da je zločin izvršen na njenoj teritoriji“.³⁷

U maju 1945. godine je jugoslovenska Ozna, uz pomoć sovjetske armije, uhapsila 36 Srba i Hrvata u Budimpešti, koji su se sakrivali u tom gradu, i odmah ih odvela za Beograd, zajedno sa članovima Nedićeve stranke uhvaćenim u Beču. Među njima je bilo novinara, bivših radnika hrvatske ambasade, trgovaca itd.

Pripadnici Ozne, jugoslovenske službe za sigurnost, već su se početkom marta 1945. godine pojavili u Budimpešti i sa sovjetskom misijom SZEB započeli hvatanje mađarskih ratnih zločinaca, i to na osnovu spiska koji je sačinila Ozna. Iako su saznali da se u okolini Balatona skriva Ivan Nad, nekadašnji vođa Mađara u Zagrebu i mađarski parlamentarni zastupnik, koji je svoju političku karijeru završio na propagandnom odeljenju njilaškog pokreta, nisu uspeli da ga uhvate. Đulu Kramera, nekadašnjeg predsednika Kulturnog saveza Delvideka, uhvatili su u Budimpešti, a Elemera Koranjija u Estergomu, dok se Leo Deak 11. marta sam prijavio ruskim vojnim vlastima u Budimpešti. Ozna je u Budimpešti uhvatila i Milana L. Popovića – parlamentarnog poslanika, Đulu Zomborića – novosadskog glavnog kapetana policije, Gezu Batorija – žandarmerijskog potpukovnika, Jožefa Kenjekija – novosadskog policijskog savetnika, i druge. Ferenca Feketehalmi Cajdnera, Jožefa Grašija i Martona Zeldija su, na primer, Amerikanci predali Sovjetima. Oni su tako stigli u Budimpeštu, u zatvor u Andrašijevoj ulici. Na osnovu molbe jugoslovenske misije SZEB-a, SZEB je od predsednika vlade Ferenca Nada i zvanično tražio njihovu predaju 16. marta 1946. godine, nakon što su u Jugoslaviji proglašeni za ratne zločinče. U Mađarskoj im je već izrečena smrtna presuda, nakon čega su predati Jugoslaviji, gde je pokrenut postupak protiv njih. Ferenca Sombatheljija, nekadašnjeg rukovodioca generalštaba, mađarski narodni sud je nakon presude (na doživotni zatvor), u julu 1946. godine predao jugoslovenskim vlastima po uputstvu Risa, ubrzo nakon što je započeo izdržavanje svoje kazne.³⁸

³⁷ MOL XIX-A-1-j-XIII/b-5011-1945.31. d.

³⁸ MOL XIX-A-1-j-XXIII/b-3227-1946. 73. d. Szombathelyi Ferenc visszaemlékezése, 1945, 15. Györkei Jenő, nav. delo, 58. Do izručenja Sombatheljija došlo je 9. jula 1946. Već sledećeg dana je bio u Novom Sadu.

Prvi veliki proces protiv madarskih ratnih zločinaca, političara, policijskih i civilnih činovnika započet je 20. oktobra 1945. godine u Novom Sadu. Prvooptuženi su bili Leo Deak - nekadašnji veliki župan, Milan L. Popović, Đula Kramer, Geza Batori, Đula Zombori, Jožef Talijan, Jožef Kenjeki i Petar Knezi. Osim Petera Knezija, koji je bio upravitelj srpskih preduzeća, vojni sud 3. armije je sve optužene osudio na smrt. Presude su izvršene u Žablju i Novom Sadu. Kenjeki i Batori su obešeni, a ostali su javno streljani.

U svim procesima za ratne zločine presudno je bilo priznanje optuženih i reč svedoka. Popović je saslušavan devet dana, a odužilo se i saslušanje Lea Deaka. Nijedan od njih nije priznao krivicu za jednu od glavnih tačaka optužnice – aktivno učeće u raciji i odmazdi i ratnim zločinima, tako da su se presude zasnivale na iskazima svedoka.

Najveću pažnju u Jugoslaviji izazvao je proces vođen protiv Ferenca Sombatheljija i njegovih drugova, koji je započet 22. oktobra 1946. godine. Presude su pročitane 30. oktobra, mada se u nekim izvorima navodi 31. oktobar. Pored Sombatheljija, na optuženičkoj klupi su sedeli: general-lajtnant Feketehalmi Cajdner, general-major Jožef Graši, žandarmerijski potpukovnik Lajoš Gal, žandarmerijski kapetan Marton Zedi, zamenik bačkog župana Erne Bajšai, nekadašnji gradačelnik Novog Sada Mikloš Nađ, komandant grada Novog Sada Ferenc Bajor, nekadašnji trgovac i kontraobaveštajac Pal Perepatič. Pre izbora za Republičku skupštinu Srbije, ovaj proces je upotrebljen u političke svrhe.³⁹ Sombathelji je na osnovu optužbe osuden na smrt, jer je kao komandant mađarskog generalštaba, a u savezništvu sa Nemcima, bio odgovoran za ubistva, krađe, akcije madarske armije, jer je organizovao sud VKF (leteći sud), koji je doneo veliki broj smrtnih presuda, i bio jedan od glavnih organizatora racije, sprovedene radi ugušenja Narodnooslobodilačkog pokreta. Sombatheliju je posebno zamereno to što nije upotrebo svoje pravo na pomilovanje u slučaju presuda prekih sudova, te tako nije pomilovao ni vojvodanskog komunističkog vođu Svetozara Tozu Markovića. Tužilac u tom procesu iz političkih razloga bio je Mađar Karolj Đetvai, koji je odabran iz. Prema vojvodanskoj štampi, kada je doneta smrtna presuda, prisutni u sali su „frenetično zapljeskali“ i čuli su se povici: „Živeo narodni sud! Živila pravda! Smrt ratnim zločincima...“⁴⁰ Feketehalmi, Graši i Zeldi osuđeni su na smrt javnim vešanjem, a ostali na smrt streljanjem. Feketehalmi je 4. novembra obešen u Žablju. Nad ostalima je tog dana izvršena presuda u Novom Sadu. Sombathelji je pogubljen na Petrovaradinskoj tvrđavi.

³⁹ MOL mikrofilm 12 405/4. *Slobodna Vojvodina*, 24–31 okt. 1946. Aleksandar Kasaš, nav. delo, 207.

⁴⁰ *Slobodna Vojvodina*, 5. nov. Györkei Jenő, nav. delo, 58–163. Do danas nam nije poznato koliko su smrtnih presuda doneli narodni jugoslovenski sudovi.

Plan iseljenja i razmene stanovništva

Posle tih događaja čudno je zvučalo ono što je Tito 17. maja 1945. godine rekao u Osijeku: „Moram vam jasno reći da nećemo biti surovi i nećemo se svestiti. Naš zadatak je da pobedimo teškoće i obnovimo naša sela“.⁴¹ To je krajem novembra 1945. godine rekao i čehoslovačkim novinarima, kada su se raspitivali o njegovom stavu u vezi sa raseljavanjem čehoslovačkih Mađara. Dok je čehoslovačko raseljavanje nazvao pravednim, naglasio je velikodušnost prema jugoslovenskim Mađarima.

„Najstrože smo postupali prema Nemcima. Njih smatramo glavnim krivcima, oni su u Jugoslaviji počinili strašna zverstva. Nasuprot njima, prema mađarskoj manjini smo bili blagi i pokazali smo velikodušnost. To nije bio znak slabosti, zato smo zauzeli ovaj stav jer smo mi bili pobednici [...] Nova Jugoslavija nikada neće dozvoliti da u njenim granicama žive manjine koje ovu zemlju ne smatraju domovinom, nego stranom zemljom.“⁴² Dok je renomirani vođa nove jugoslovenske države inostranstvu efektivno predstavljaо sliku tolerantne vlasti i vlasti koja prašta, dotele su za unutrašnje potrebe bili primorani da priznaju sopstvene grehe, eufemizirane greške. U vezi sa ovim bismo mogli citirati brojne političare, ali ćemo, ipak, navesti reči tadašnjeg, posle Tita najuticajnijeg jugoslovenskog političara – Milovana Đilasa, koji je kasnije proglašen jeretikom i izdajnikom. To su reči koje su u decembru 1944. godine objavljene u uticajnim beogradskim novinama *Borba*: „Nije slučajno što smo pre godinu dana u Slavoniji oformili mađarski bataljon. Ova odluka je primer za to kako treba postupati prema mađarskoj manjini. Za Hortijeva i Salašijeva nedela ne može se optužiti svaki Mađar. Niti se mogu optužiti, niti su svi odgovorni. Fašističkih zlotvora i galamđija uvek je bilo i među Srbima i Hrvatima i Crnogorcima. Pitanje je da li su četnici Draže Mihailovića i Pavelićeve ustaše, koji su ubili više hiljada Srba i Hrvata, bolji od mađarskih njilaša, koji su, takođe, istrebili više hiljada Srba i Hrvata. One zlotvre koji su okrvavili ruke nacističkom krvlju treba bezobzirno kazniti, bez obzira na to kojoj nacionalnosti pripadaju. Mi ćemo ih kazniti. Nacionalne manjine treba da bodrimo na borbu protiv fašizma, a Jugoslaviju da preoblikujemo tako da se u njoj osećaju kao kod kuće. To ćemo postići samo ako oni postanu ravnopravni građani, ako poštujemo njihova nacionalna i kulturna prava i ako ekonomski, pravno i u svakom drugom pogledu postupamo prema njima kao prema ostalim jugoslovenskim građanima.“⁴³

⁴¹ MOL XIX-A-1-u „Z“-2811-1946. 6. d.

⁴² Magyar Szó, 1945. nov. 22.

⁴³ MOL XIX-A-1-n-„Z“-2811-1946. d. U maju 1945. godine je oformljen „specijalan nadzorni odbor“ za ispitivanje statusa Vojvodine. Jedan komunistički vođa visokog ranga je rekao u vezi s tim: „Mnogi se u narodu plaše ovog odbora; ne smeju da kažu svoje zamerke.“ MOL-XIX-A-1-j-V-2371-1945.

Tako je započeto razdoblje dovođenja kažnjavanja u zakonske okvire i traženja *modus vivendi*. Od 1945. godine su pokretani sudski postupci protiv ratnih zločinaca, prvenstveno oni protiv Mađara iz Delvideka, koje više nisu pratile samo smrtnе presude. Ovi procesi su dopunjeni unutrašnjim i spoljnim iseljavanjem, odnosno planom jugoslovensko-mađarske razmene stanovništva.

Pre nego što započnemo prikaz ovog razdoblja, voleli bismo da naglasimo činjenicu *da je 1944. godine, odnosno od smene imperija izbeglo je i proterano više Mađara nego 1918. godine. U to se ubraja veliki deo činovničkog kora mađarske državne uprave, inteligencije i srednjeg sloja povezanih sa poljoprivredom i industrijskom proizvodnjom; Prvi veliki talas izbeglica činili su Mađari i Nemci iz Delvideka*. Oni su napustili zemlju već u oktobru-novembru 1944. godine, i to zajedno sa vojskom koja se povlačila. Međutim, u isto vreme su jugoslovenske vojne vlasti započele proterivanja. Među proteranim je bilo i Nemaca i Mađara. Prema belešci sačinjenoj 2. novembra 1945. godine na sastanku Ministarstva spoljnih poslova, Švabe su proterane preko granice u grupama od 5-10 hiljada, a mađarski graničari su bili prinuđeni da ih propuste, pošto nisu hteli da primene oružanu silu. „Ove Švabe su se raspršile i lutale po pograničnim selima. Bilo je reči i o pitanju logora za interniranje u Vilanju na mađarskoj teritoriji, gde bi jugoslovenske vojne snage čuvali Švabe poreklom iz Jugoslavije.“⁴⁴

Dok je pažnju mađarske vlade prvenstveno zaokupljalo raseljavanje Nemaca i sudbina čehoslovačkih Mađara, dotle su jugoslovenske vlasti, pozivajući se na sporazum o primirju potpisani sa Mađarskom u Moskvi (20. januara 1945.), kojim je propisano proterivanje doseljenih posle aprila 1941. godine, započele masovno proterivanje Mađara iz Delvideka. Tako je, na primer, u aprilu 1945. godine preko granice kod Kelebije prebačeno 5.000 Mađara. Ministar unutrašnjih poslova Ferenc Erdei je na sastanku Savetu ministara održanom 25. aprila 1945. godine govorio o tome da su Jugosloveni preko granice prebacili Čangove i skoro 10.000 Mađara. Kako je Erdei rekao, jugosloveni su se prema Mađarima ophode u „narodnog gneva“. On je smatrao da bi bilo dobro: „Protiv takvog ponašanja mi bi trebali da se suprotstavimo narodnom samoodbranom. Jugoslavija je u nadmoćnijem položaju od nas. Međutim, tamo je i Slovačka, koja ni u kom slučaju nije nedužnija od fašističkih greha, a, ipak, bezobzirno proganja Mađare.“ Ministar za poljoprivredu Imre Nađ se nije složio sa Erdeijevim predlogom, jer je smatrao da bi „narodna samoodbrana dovela do novih retorzija“, a Mađari se, po njemu, za satisfakciju mogu izboriti samo ako budu sledili demokratske puteve. Ministar spoljnih poslova Đendešić je podržao Erdeija. Kako je rekao, iako „način na koji je on formulisao“ nije bio u redu, „nešto mora da se učini“.⁴⁵ Na Savetu ministara

⁴⁴ MOL XIX-J-1-a-107-40 889/Bé-1945. 55. d. Predstavnici Ministarstva unutrašnjih poslova i vojne odbrane koji su učestvovali u dogovoru tvrdili su da je broj preuzetih Švaba dostigao „nekoliko stotina hiljada“. Po mišljenju osobe koja je vodila evidenciju ova brojka „ne pokriva stvarno stanje“.

⁴⁵ MOL XIX-A-83/a. Min. tan. jkv. 1945. ápr. 25. 24. jkv.; MOL XIX-A-1-1-n-507/biz. 1945. 1. d.

održanom 2. februara odlučeno je da se imenuje jedan poverenik ministra za izbeglice, a Imre Nađ je dao predlog da se formira kancelarija za izbeglice. Vladu je i na ovom Savetu ministara prvenstveno brinulo stanje u Čehoslovačkoj. Odluka o postavljanju kancelarije za izbeglice nije doneta, ali je veoma važna „živa rasprava“ koja je tada vođena, jer je, po našem saznanju, ovo bio prvi i poslednji sastanak na kojem je uopšte govoren o tome da bi se nešto moralо učiniti u vezi sa jugoslovenskim pitanjem.

Uprkos tome, tada se ništa nije dogodilo. Kada su se 24. maja 1945. godine sastali Mikloš Bela Dalnoki i Alvari Daglas Frederik Gaskonj (Alvary Douglas Frederick Gascoigne), predvodnik britanske misije, i kada je postavljeno pitanje izbeglica, premijer je naglasio da se, za razliku od proterivanja iz Čehoslovačke, iz Jugoslavije prebacuju preko granice samo oni koji su u njoj živeli nakon aprila 1941. godine. Ovo pitanje je bilo postavljano i u drugim prilikama, i to uvek u smislu da je bilo proterivanja, ali ne na tako brutalan način, kako je to radila čehoslovačka vlada.⁴⁶

Mada nije došlo do formiranja kancelarije za izbeglice, naseljavanjem Sekelja u Zadunavlje (Dunantúl) i sprovođenjem mađarsko-čehoslovačke razmene stanovništva (Vladin odbor za preseljavanje – Áttelepítési Kormánybizottság) bavio se poseban organ, dok je iseljavanje Nemaca potpadalo pod nadležnost Kancelarije za brigu o narodu (Népgondozó Hivatal). Ministar unutrašnjih poslova Erdei je smatrao dovoljnim da rešavanje problema izbeglih sa Delvideka prepusti povereniku vlade – Đuli Bonetu. Erdei je Boneta imenovao 28. aprila 1945. godine, nakon što je, na osnovu mirovnog sporazuma, 10. aprila, iz Jugoslavije već započeto legalno prebacivanje proteranih preko granice.⁴⁷

Bonetov zadatak bio je upućivanje i smeštaj Mađara – povratnika na „teritoriju prijema“. Kao teritorije prijema Erdei je označio županije Baranju, Tolnu i Šomod, a za mesto okupljanja prognanih odredio je Batasek, tj. Okruge odakle su iseljeni Nemci. Proterivanja su teško pala Segedinu, koji je ležao na južnoj granici. Zamenik gradonačelnika je 12. aprila 1945. obavestio ministra o tome da u Segedinu postoji opasnost od izbijanja epidemije pegavog tifusa, pošto je, s jedne strane, broj obolelih dostigao tri hiljade, a, s druge, oko sto hiljada izbeglica smešteno u gradu. Zato je zatražio da se preduzmu određeni koraci kako bi jugoslovenska vlada proterane usmerila prema Baji. „Ako ni zbog čega drugog, molio je zamenik gradonačelnika, onda zato jer u gradu nema vagona za njihov dalji prevoz.“⁴⁸ Grad je pokušao da interveniše kod Jugoslovenske komande u

⁴⁶ Balogh Sándor, *Magyarország külpolitikája 1945–1950*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988, 35.

⁴⁷ MOL XIX-A-1-j-XXIII-914-1945. 21. d. O nastanjivanju izbeglih, proteranih Mađara iz Slovačke (A menekültek, kiutasítottak, szlovákiai magyarok letelepítésére) vidi u: Agnieszka Tot, *Naseljavanje u Mađarskoj između 1945–1948*. Kečkemet, 1993. Tóth Ágnes, *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között*. Kecskemét, 1993.

⁴⁸ MOL XIX-A-1-j-XXIII-914-1945. 21. d.

Segedinu. Uprkos tome, u Segedin su za par dana stigle 724 proterane porodice, odnosno 1.901 lice. Oni koji nisu bili poreklom iz Segedina poslati su dalje - u ionako prenatrpano Zadunavlje, dok se o 296 porodica (686 lica) brinuo grad, zajedno sa Kancelarijom za brigu o narodu. Glavni grad županije Čanad – Mako, borio se sa sličnim problemima.⁴⁹ Lišeni imovine, proterani su skoro u jednoj haljini prelazili granicu.

Jožef Gašpar, nekadašnji službenik sreskog ureda u Perlaku (u Međumurju), ova-ko je opisao svoju ličnu tragediju: „Partizanske vlasti su mi 16. aprila 1945. godine uputile poziv da se, zajedno sa porodicom, odmah pojavitim u partizanskoj komandi i da pre toga spakujem najpotrebnije stvari. Nakon pakovanja, prisutni partizan je zaključao moj stan, u kojem se nalazila spremljena odeća. U komandi su mi rekli da me više neće puštati u stan, nego da će me, zajedno sa porodicom, prebaciti preko granice. Sa suprugom i dvoje male dece sam prešao granicu, i to samo sa odećom koju smo imali na sebi. Partizani su mi oduzeli novac od plate, koji se nalazio kod mene, kao i dragocenosti, tako da sada živim na milostinji jednog prijatelja...“⁵⁰

U pismu vezanom za međumurska proterivanja, koje je 7. maja 1945. godine uputio premijeru, carinik Endre Rakovski je napisao sledeće: „Kao izbeglica koji zaostao u Međumurju, i sam sam stekao tužne uspomene, jer nisam htio da idem u Nemačku, već sam u Međumurju sišao sa voza, gde sam se pritajio nekoliko dana, tj. dok Rusi nisu stigli do Gornjeg Kraljevca. Rusi su me legitimisali, razoružali i otparili me do Čakovca. Tamo sam bio u partizanskem zarobljeništvu, gde sam odvođen i na prinudni rad [...] nas oko 1.200 zarobljenika peške su otparili do mađarske granice, tj. do Letenje, a odatle do Velike Kanjiže.“⁵¹

Izveštaj velikog župana Zale govori o tome da su Jugosloveni internirali oko 15 hiljada Mađara Međumurja i Prekomurja. Mnogi su tada preseljeni u Bosnu.⁵²

Prebacivanje jednog od poslednjih, većih transporta od 989 osoba, zama-lo je preraslo u oružani incident između dve države. To se desilo baš kada je Jugoslavija vršila pritisak postavljanjem pitanja prepravljanja granica, kako bi rešavanje položaja južnoslovenskih manjina u Mađarskoj bilo u skladu sa njenim pretenzijama. Istanjem mogućnosti prekravanja granice u Baranjskom trouglu, među ostalim načelima dobro je poslužilo i za to da Mađarska, praktično bez ijedne reči, primi k znanju događaje vezane za Mađare iz Delvideka. Postavljanje pitanje granica je slabila i redukovala u datom trenutku ionako veoma male mogućnosti Mađarske za pružanje podrške manjinama.⁵³

⁴⁹ Uo. 914 (osnovni broj – alapszám)-1646-1945. 21. d.; MOL XIX-A-1-n-, „Z“-3513-1946. 7. d.

⁵⁰ MOL XIX-A-1-j-XXIII-2517-1945. 22. d.

⁵¹ MOL XIX-J-1-j-jugoszláv.29/h-30 406-1945. 38. d.

⁵² Isto.

⁵³ O istoriji narodnosti u Mađarskoj kao i o Južnim Slovenima u Mađarskoj videti u: Tilkovszky Lóránt, *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században*. Csokonai Kiadó, 1998. Po nekim podacima, Tito je, u svom pismu koje je 11. februara 1945.

Sa jugoslovenske strane je 17. marta 1945. godine kapetan Lazar Brankov sekretar misije SZEB prvi put signalizirao mađarskoj vlasti da će poslednji transport Mađara naseljenih posle 1941. godine tih dana biti prebačen preko granice. Transport je, međutim, kasnio i Brankov, koji je odlično govorio mađarski, ponovo je, 4. juna 1946. godine, potražio Đerđa Heltaija, savetnika odeljenja Ministarstva spoljnih poslova, saopštivši mu da će poslednji contingent „funkcionera“ koji su na jugoslovensko područje naseljeni nakon 1941. godine, tj. 989 lica u toku dana biti prebačen do Siriga. Brankov je Heltaiju signalizirao i to da postoji mogućnost za uspostavljanje mađarsko-jugoslovenskih diplomatskih odnosa pre potpisivanja mirovnog sporazuma i aludirao na činjenicu da je premijer Ferenc Nad „ostavio veoma dobar utisak“ kada je, po pitanju Trsta, stao na stranu Jugoslavije. „Da se ovo dogodilo pre pola godine“, napomenuo je kapetan Brankov, „danас bi odnosi između dve države bili mnogo bolji“. Heltai je upitao Brankova da li zna nešto o nameri njegove vlade da pokrene pitanje preinačenja granica prema Mađarskoj. Brankov, koji je, verovatno, bio dobro informisan, odgovorio je da njegova zemlja „neće istupiti ni sa kakvим zahtevima“ vezanim za granicu sa Mađarskom.⁵⁴

Uprkos saopštenju Brankova, proterani nisu upućeni u Sirig, nego na graničnu stanicu Reske, a niti ih bilo 989, već više od 1049. Okolnosti preuzimanja proteklih, koji su pristigli u Reske 5. juna, Heltai je na osnovu izveštaja komandanta granične jedinice opisao na sledeći način: „Graničari su pustili kompoziciju, ali su se usprotivili da 60 koji su bili iznad broja 989 uđe na teritoriju države. Uprkos tome jugoslovenska naoružana pratnja je kompoziciju dopratila na stanicu Reske, gde je kompozicija ušla na pogrešan kolosek, zbog čega je zamalo došlo do ozbiljne železničke nesreće. Mađarskim železničarima, koji su protestovali zbog toga, jugoslovenski vojnici su pretili automatskim puškama. Komandant graničara je insistirao na prvobitnoj najavi kao i na tome da se u Jugoslaviju vrate prekobiljni. U prepirku se umešao policijski potpukovnik koji se našao na granici. On se složio sa jugoslovenskim oficirom, te je prekobiljne hteli da zadrži. Pošto je prepirku postajala sve oštrena, Jugosloveni su se ponovo latili automata, ali su ih mađarski graničari razoružali i, dok je trajalo pregovaranje, zatvorili su ih u jednu sobu. Pošto se graničari i komandant straže, koji je bio u pratnji voza – nastavlja se izveštaj Heltaija – nisu mogli dogovoriti, naoružanu jugoslovensku stražu su pustili napolje, ali su prekobiljne hteli da proteraju“. Međutim, jugoslovenska vojska ih nije primila nazad. Heltai je pukovnika Obrada Cimila obavestio o ovom i zamolio ga „da, radi očuvanja ugleda mađarskih graničara, ovih 60 lica prime nazad i sa sledećim transportom ih pošalju za Mađarsku“.⁵⁵

godine uputio maršalu Fjodoru Ivanoviču Tolbuhinu, komandantu 3. ukrajinskog fronta spomenuo da, pošto u Bajskom trouglu i u okolini Pećuja živi 50 hiljada Južnih Slovena, na mirovnoj konferenciji želi da pokrene pripajanje ove teritorije Jugoslaviji. Branko Petrović, *Balkanska federacija 1943–1948*. Beograd, 1991, 116.

⁵⁴ MOL XIX-J-1-a-IV-110-1560/Bé-1946. 55. d.

⁵⁵ MOL XIX-A-1-j-VIII-7100/1946. 51. d.

Pukovniku je Cicmilu, u ime mađarske vlade, upućena nota žaljenja zbog nastalog incidenta i jugoslovenskoj strani dato na znanje „da su mađarski službenici na granici dobili uputstva koja će omogućiti buduću nesmetanu saradnju“.⁵⁶

Popisivanje „preseljenih“ u Madarsku prvi put je pokušano u jesen 1945. godine, ali je ono, po izveštaju statističkog ureda, dalo „bedan“ rezultat (popisana su 104.403 lica; iz Jugoslavije 28.403 lica). Do kraja 1946. je završen popis kojim je dobijena realnija slika. Po njoj, u Madarskoj je tada živelo 267.340 izbeglih lica, odnosno lica proteranih iz susednih zemalja: 70.150 iz Čehoslovačke, 97.520 iz Rumunije, 14.840 iz Zakarpatja, 30 iz Austrije i 84.800 iz Jugoslavije. Nažalost unutrašnju strukturu tih brojeva ne poznajemo, ali podatke iz jednog ranijeg sumarnog izveštaja da. Po tom popisu, od 45.545 osoba koje su tada proterane i izbegle iz Jugoslavije, Sekelja iz Bukovine bilo je 13.521, 9.263 lica su bili javni činovnici, od celokupnog broja 7.135 osoba naselilo u Delvidek posle 1941. godine. Ostalih 15.626 osoba je već živelo u Delvideku. U slučaju izbeglih iz Jugoslavije, koji brojčano imao još manju izbegličku populaciju 28. 403 lica, stoje nam na raspolaganju podaci Statističkog ureda iz rubrike „razlog preseljenja“. Po toj rubrici, pred borbenim dejstvima je pobeglo 11.349 lica, proterano je 9.857 osoba, a 7.197 je napustilo Jugoslaviju iz drugih razloga.

Interesantno je da se iz ovih podataka vidi i to da je 80,8% proteranih javnih službenika živelo u Delvideku i pre 1941. godine.⁵⁷

Broj Mađara proteranih i izbeglih između 1944. i 1946. godine bio je *skoro dvaput* veći od broja Mađara koji su proterani i izbegli posle 1918. godine. Rodnu grdu je tada napustilo 44.903 Mađara. Po popisu stanovništva iz 1949. godine, 65.877 se izjasnilo da potiču iz Jugoslavije.⁵⁸

U maju 1946. godine dok su mađarski mirovni pregovori došli do odlučujuće etape –, ministar spoljnih poslova Đendeši je 13. maja predstavnicima velikih sila u Budimpešti prosledio notu u kojoj je izneo razmišljanja mađarske vlade o pitanjima u vezi mirovnog plana. Ova razmišljanja su se odnosila na formiranje velike ekonomske celine, o ekonomskoj i kulturnoj saradnji, kao i o mogućnostima usklađivanja etničkog i teritorijalnog uređenja. Pošto se, po mišljenu mađarske vlade, ovo pitanje se na datom prostoru nije moglo savršeno rešiti, najpoželjnijim rešenjem pitanja manjina koja ostaju na teritorijama drugih država smatrali su njihovo organizovanje po modelu sovjetskih autonomija – pod međunarodnom kontrolom. Osim toga, u noti je posebno naglašen značaj povratka proteranih, kao i njihovih potomaka u domovinu, „sa mogućnošću sticanja prava za rad i za izgradnju doma“. Vlada je od velikih sila tražila da „u nekom obliku“ nadoknade

⁵⁶ Isto.

⁵⁷ MOL XIX-A-1-n-„Z“-2106.1946. 4. d.; XIX.A-1-j-XXIII-11484-1946; XIX-J-1-a-IV-103-1946. 54. d.

⁵⁸ Popis iz 1949. 12. Összefoglaló fő eredmények. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1952. 25. Po ovom popisu, u Mađarsku se naselilo ili je izbeglo 376 hiljada lica, 134 hiljade iz Rumunije, 119 hiljada iz Čehoslovačke.

materijalnu štetu izgnanih i obezbede slobodu prometa, razmenu pisama i putovanja. Na kraju je od saveznika zatražena pomoć za Mađare u Rumuniji i Čehoslovačkoj, koji su oštećeni postupcima koja su bila u sukobu sa međunarodnim pravom. Vlada je i ovog puta smatrala da se pitanje štete koju su pretrpeli Mađari u Jugoslaviji može rešiti bilateralnim razgovorima – kao jedinim mogućim rešenjem, na šta je jugoslovenska vlada više puta usmerila pažnju Budimpešte.⁵⁹

Kada je reč o izbeglim licima, ova metoda je bila potpuno neuspešna. Mađarska vlada se 8. juna obratila misiji SKK sa molbom da se Mađarima iz Bačke (u pismu se mogu samo naći aluzije na Bačvance) koji su usled „jednostrane, propagande, zastrašivanja i straha“ napustili zavičaj i „koji nisu radili protiv interesa jugoslovenske države“ dozvoli povratak u njihove napuštene domove.⁶⁰ Od Obrada Cincmila nije stigao nikakav odgovor. U međuvremenu se pojavila mogućnost da imovinu onih Mađara koji su izbegli pre ulaska jugoslovenske vojske, a koju je jugoslovenska država ekspropriirala bez naknade štete, eventualno uračunaju u ratnu odštetu koju bi Jugoslavija platila Mađarskoj. Taj predlog je Ministarstvo spoljnih poslova ocenilo kao loš predlog pošto je prethodno „određena ne samo zatraženo suma za odštetu koju moramo da platimo, već je i vrsta robe koju treba da isporučimo unapred određena, [...] Po ovome, jedini vidljivi put ka rešenju je taj da podneske sa pomenutim sadržajem evidentiram i materijalne potrebe ovih lica probam da ostvarim u okviru nekih budućih pregovora sa jugoslovenskom vladom“.⁶¹ Prilikom jednog usmenog izveštavanja, članovi jugoslovenske misije su svoje stavove u vezi sa ovim saželi na sledeći način: „Mađarski fašistički činovnici su mnogo zla sručili na jugoslovensko stanovništvo, mnoge Jugoslove su internirali, a njihovu imovinu razvukli. Fašistički činovnici koji su poslati na okupiranu teritoriju su stizali sa jednim koferom, a tamo su se obogatili. Jugoslavija uglavnom ima potraživanja prema Mađarskoj, a ne davanja. Ovo je značajno i zbog toga što jugoslovenske demokrate koji se vraćaju iz raznih logora za interniranje treba nekako

⁵⁹ MOL XIX-A-1-n-, „Z“-2781-1946. 6. d. O mađarskom mirovnom sporazumu videti u: Balogh Sándor, nav. delo, 132–268. Fülöp Mihály, *A befejezetlen béke. A külügymiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés 1947*. Héttoron, Budapest, 1994. Kertész István, *Magyar békeillúziók 1945–1947: História*, Budapest, 1995. Sorsdöntések. Ured. Gerő András. Göncöl Kiadó, Budapest, 1988. Mađarska vlada je svoje ekonomske mirovne predloge najdetaljnije iznela u memorandumu nastalom 18. juna 1946. godine. Ovaj dokument je objavljen u: *A magyar jóvátétel és ami mögötte van... 1945–1949. Válogatott dokumentumok*. Válogatta, a vezetést és a jegyzeteket írta Balogh Sándor és Földesi Margit. Napvilág Kiadó, Budapest, 1998, 104–116. Staljin i Tito su se na pregovorima 27–28. maja 1947. godine dogovorili o tome da na mirovnim pregovorima Jugoslavija ne postavlja pitanje Bajskog trougla. Dokument koji se odnosi na to objavljen je u: Mezei Géza (ured.), *Európa kettészakítása és a kétpólusú nemzetközi rend születése (1945–1949)*. 1. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2001, 175–178.

⁶⁰ Isto, „Z“-3518-1946. 7. d.

⁶¹ Isto

obeštetiti.⁶² Pitanje obeštećenja se u zvaničnoj formi više nije postavljalo između dve strane. Ostavljene kuće, zemlja i druga imovina su, sa jedne strane, postale osnova za jugoslovensko naseljavanje, koje je pokrenuto u međuvremenu, a, sa druge, postale su svojina države, na šta čemo se osvrnuti kod pitanja agrarne reforme. Kao što je već poznato, pravila koja su se odnosili na odštetu sadržao je i sporazum o primirju. Po njima Mađarska je Sovjetskom Savezu trebalo da plati 200 miliona dolara, a Čehoslovačkoj i Jugoslaviji 100 miliona. Sporazum o odšteti je sa Jugoslavijom potpisana tek 11. maja 1946. godine, nakon što su se Čehoslovačka i Jugoslavija nagodile, odnosno dogovorile da će odštetu međusobno podeliti, i to u razmeri 70 : 30 u korist Jugoslavije. Taj sporazum je trebalo realizovati u roku od šest godina, tako da bi Mađarska Jugoslaviji najpre isporučila železničku opremu, motore, brodove, valjanu robu, uređaje za hlađenje itd.

Na osnovu sporazuma, na listi odštete su se nalazile i isporuke kompletnih tekstilnih pogona. Čak su i tekstilni radnici iz Jugoslavije stizali na obuku u Mađarsku. Mostovi, fabrike, projektovanje centrala, kao i intelektualne usluge su se nalazili na listama za isplatu odštete, koja je realizovana pomoću Zadruge za raspodelu dobiti, tj. Zavoda inženjera, naučnika, umetnika. Mada je isplaćivanje odštete Jugoslaviji započeto 1945. godine, veći zamah je uzeo u jesen 1946. godine. Mađarska je od 1945. do maja 1948. godine, kada je, iz poznatih političkih razloga, prekinuta isplata, realizovala 26,77% obaveze u plaćanju ratne odštete prema Jugoslaviji.⁶³

U toku Drugog svetskog rata i nakon njega pitanje preklapanja nacionalnih i političkih granica pokušavali rešiti ne samo ponovnim povlačenjem političkih granica već i već i premeštanjem velikog broja stanovnika istočne i središnje Evrope, odnosno preseljavanjem oko 20 miliona ljudi. Iz svojih domova u Jugoslaviji je prognano oko 500 hiljada Nemaca, koji su kolektivno okvalifikovani kao fašisti, a nakon toga su se pojavili i drugi lanovi za iseljavanja i preseljavanja.

Prvenstveno se misli na plan Vase Čubrilovića o totalnom iseljavanju, koji se danas često spominje kao zastrašujući primer. Plan je dat u obimnom memorandumu, dostavljenom službenim krugovima u novembru 1944.⁶⁴ U Čubriloviće-

⁶² MOL XIX-J-1-a-IV-104-jugoszláv-40 171/Bé-1945. 54. d.

⁶³ Földesi Margit, *A Szövetséges Ellenőrző Bizottság Magyarországon 1945–1947*. IKVA, Budapest, 1995, 52–55. Mađarska je u isto vreme isplatila 32,35% odštete Sovjetima, Čehoslovačkoj 15,66%, tj. 29,22% ukupne odštete. Tekst sporazuma objavljen je u knjizi *A magyar jóvátétel és ami mögötte van*. 94–95. Novi zapisnik, koji se odnosio na nove odštete isporuke, potписан je 17. aprila 1948. godine. Isto, 129–134.

⁶⁴ Vasa Čubrilović, *A kisebbségi kérdés az új Jugoszláviában*. In: Híd. 1996. 12. 1043–1060. Po usmenoj izjavi Imre Borija, tekst, koji je pronađen u Arhivi Srbije, prvi je publikovao Goran Ilić u beogradskom *Nedeljnom telegrafu*; broj lista nije naveden. Vasa Čubrilović učestvovao je u Sarajevskom atentatu, ali je, pošto je bio maloletan, osuđen na 16 godina zatvora. U meduratnom periodu bavio se politikom; bio je član Zemljoradničke stranke. Poznatiji kao istoričar, njegovi radovi o bosansko-hercego-vackom ustanku 1875–78, bavio se istorijom političke misli u Jugoslaviji. Posle 1945. godine je nekoliko puta bio ministar u federalnoj vladi.

vom nacrtu se ogledaju i diskusije iz tog perioda. Mada nije imao velikog uticaja na iseljavanje Mađara, plan je interesantan zbog istorije ove ideje, a posebno zbog toga što je Vasa Čubrilović ubrzo postao ministar poljoprivrede.

Stavovi mnogih srpskih partizana, intelektualaca i političara odražavali su se u razmišljanju negdašnjeg, pomalo grafomana. On nije htio da iseli Mađare ili baš Albance zbog odmazde, već zbog „trezvenog državnog rasuđivanja“. Ideju etnički čiste Vojvodine ili etnički čistog Kosova Čubrilović je koncipirao i rezimirao već 1937. godine, prilikom jedne diskusije vođene u srpskim intelektualnim krugovima. Pažnju nove vlasti je samo usmerio na tada već sazrele ideje.⁶⁵ Kada je reč o tim idejama, Čubrilović nije bio usamljen ni u novom sistemu. Dušan Bilandžić, priznati jugoslovenski istoričar, koji je 1945. godine radio u Novosadskoj komandi 3. armije, u svojim memoarima piše da ga je potražio jedan poznati novosadski advokat i rekao mu da će mu srpski narod biti zahvalan što su iz Vojvodine proterali Nemce, ali mu „nikada neće oprostiti što nisu proterali i Mađare i nisu stvorili čistu srpsku Vojvodinu“.⁶⁶

Sreten Vukosavljević, poverenik za naseljavanje i dobar poznavalac srpskog sela, dobro je proučio problem pograničnih kompaktnih mađarskih predela, i to iz ugla naseljavanja Južnih Slovena koja su snažno pokrenuta. U njegovim zamislama bio je vidljiv tradicionalni, konzervativni srpski nacionalizam: *na manjine je gledao kao na snage koje slave jaku državu i razvlače je*. Nekadašnji političar Seljačke stranke je toliko prihvatao komunističke ideje da je uvideo da ideologija koja legitimisiše državu neće omogućiti da se, ukoliko Mađari ostanu, prilikom dodele zemlje napravi razlika između Mađara i južnoslovenskih boraca državu ne omogućava, u slučaju da Mađari ostanu, prilikom dodele zemlje, naprave razliku između njih i južnoslovenskih boraca. Zato je smatrao mogućom razmenu stanovništva teritorijalnom kompenzacijom, ili bez nje ostvariva, sa *razmenom stanovništva* ili bez nje. Njegove ideje i dileme vredi citirati, jer on, u suštini, formuliše dileme nove vlasti u vezi sa Mađarima.

Svoje stavove je izneo 23. septembra 1945. godine – u dugačkom elaboratu, koji je poslat ministru spoljnih poslova Edvardu Kardelju i Milovanu Đilasu, članovima Partije odgovornim za ideologiju i programske dokumente.

Vukosavljević je prvo izneo svoje sumnje u vezi sa komunističkim stavom po kojem mađarska manjina nije činilac razdora, nego može biti kopča koja spaja dva naroda. Kako je napisao, u Bačkotopolskom, Starobećejskom i Somborskom srežu, na teritoriji koja se nalazi pored granice, Mađari čine absolutnu većinu, a nastanjeni pored Tise čine klin prema unutrašnjosti Vojvodine. On je smatrao da su Mađari „nacionalno su jaki, a sa Mađarima iz Mađarske ih povezuje veoma jak osećaj nacionalnog zajedništva.

⁶⁵ Branko Horvat, *Kosovsko pitanje*. Globus, Zagreb, 1988, 45–47, 51–52.

⁶⁶ Memoare Dušana Bilandžića, objavljene u zagrebačkim novinama *Globus*, navodi: Aleksandar Kasaš, nav. delo, 194.

Imaju jaču istorijsku i nacionalnu svest nego Jugosloveni. Samosvest im buja, sebe smatraju vrednjim od Jugoslovena. Stolećima su bili nosioci državnosti. Ovim osećajem su snažno prožeti, te ne možemo verovati da mogu usvojiti i neki drugi osećaj. Uvek su žeeli da pripadaju Mađarskoj [...] kao što se Nemci ne osećaju ni mrvicom Vojvodanima, samo Mađari [...] Među našim Mađarima ima oko sto hiljada bezemljaša. Ako oni ostanu, treba da dobiju zemlju, kao i Južni Sloveni, jer ne možemo da pravimo razliku između njih. Ali, ako damo zemlju Mađarima, Vojvodinu čemo još više pomađariti i iscrpićemo zemljšni fond koji nam je na raspolaganju, te neće ostati zemlje za naše borce i njihove porodice. Zato sada moramo da iselimo onoliko Mađara koliko je potrebno da ne bismo pomađarili Vojvodinu više nego što je sada. Ne možemo ih preseliti u druge okruge države. U Vojvodini ne možemo ostaviti mnogo Mađara, već samo onoliko koliko ne predstavlja opasnost za nas“. Ako se to drugačije ne može ostvariti, nastavlja svoje izlaganje Jugoslavija mora dati makar teritorijalnu kompenzaciju Mađarskoj, kako bi ona prihvatile oko 200.000 Mađara iz Jugoslavije. On je smatrao mogućim predaju teritoje na liniji Kanjiža-Senta sve do Mokrina. Međutim, u dатој situaciji je mnogo realnijim smatrao preseljavanje oko 80.000 Mađara, koje bi bilo deo razmene stanovništva, čak i ako bi to sa etničkog aspekta Jugoslaviji nanelo štetu, jer je u Mađarskoj tada, po njemu, bilo oko 20.000 Hrvata i 6.500 Srba. Ministar zadužen za naseljavanje nije bio saglasan sa idejom da iz Vojvodine tako izdvoje bunjevački i madarski srezovi, kako bi se oni priključili hrvatskoj federaciji, jer bi, po njegovom mišljenju, te teritorije „činile periferiju“ Hrvatske, pa bi centar (verovatno Srbija) manje osećao mađarsku opasnost u vezi sa Vojvodinom.⁶⁷

U javnost nije izašlo mnogo činjenica o unutrašnjim raspravama u vezi sa raseljavanjem, ali je, zato, mnogo veći publicitet dobila izjava zamenika ministra spoljnih poslova Vladimira Velebita o mađarsko-jugoslovenskoj razmeni stanovništva, koju je dao u Pragu. Nakon što je 10. marta 1945. godine istakao da je spoljna politika Jugoslavije „politika mira“, a njen veliki saveznik Sovjetski Savez, general Velebit je rekao da je jugoslovenska vlada tražila u noti kojom je, u skladu sa sporazumom iz Potsdama, od saveznika zatražila dozvolu za iseljavanje jugoslovenskih Mađara i upola svih Nemaca. Na kraju je, uzgred, napomenuo: „O razmeni 300.000 Mađara iz Jugoslavije i upola manje Jugoslovena iz Mađarske još nismo doneli odluku, jer čemo sačekati rezultate čehoslovačko-mađarske razmene stanovništva.“⁶⁸ Tako je totalno iseljavanje Mađara u proleće 1945. godine predstavljalo stvar o kojoj je razmišljala i vlada, a postoje indicije o tome

⁶⁷ Aleksandar Kasaš, nav. delo, 194. Branko Petranović, nav. delo, 116–117. U Mađarskoj je, na osnovu popisa stanovništva iz 1930. godine, 36.858 stanovnika se deklarisalo Hrvatom, broj Srba je bio 17.131. Prilikom popisa stanovništva, koji je obavljen u vremenu neverovatno loših odnosa sa Jugoslavijom, osobom sa hrvatskim maternjim jezikom deklarisalo se 9.946, Hrvatom 4.106, osobom sa srpskim maternjim jezikom 5.158, Srbima 4.109. Tilkovszky Lóránt, nav. delo, 10–11.

⁶⁸ MOL XIX-J-1-c-II-1945-47-765/Bé-1467.

da je čehoslovačka strana dala predlog da i Jugoslavija i Rumunija na isti način postupe sa Mađarima koji su živeli na njihovim teritorijama, kao i da se oni isele iz svih susednih zemalja. Ideja o iseljenju nije imala dobar prijem kod Južnih Slovena u Mađarskoj. U ime manjina, list *Novi svet*, koji je izlazio u Pečju, odlučno je odbio ideju iseljavanja. Ako bi se ono ipak dogodilo, to bi jedino bilo moguće, po njima, ostvariti samo na bazi dobrovoljnosti, i to u odnosu 3 : 1 - u korist Mađara.⁶⁹ Vukosavljević verovatno nije znao za činjenicu da je mađarska vlada u, *aide memoireu* -- upućenom sovjetskoj vlasti 2. jula 1945. godine, bez konkretnе naznake teritorije, smatrala „temom za promišljanje“ razmenu stanovništva uz „odgovarajuće teritorijalne kompenzacije“, istina samo u slučaju Mađara u dijaspori.⁷⁰ U aprilu 1946. godine, rukovodilac Odeljenja za manjine Saveta ministara Eden Pašint je ministru spoljnih poslova Đendžiju spomenuo mogućnost razmene stanovništva Mađara u Hrvatskoj i Južnih Slovena u Mađarskoj, ali Đendži na to nije reagovao. O navedenoj razmeni nije bilo reči ni tokom mirovnih pregovora.⁷¹

Kada je avgusta 1946. godine Jugoslavija u Parizu zvanično dala Mađarskoj svoju predlog za razmenu stanovništva, prepostavlja se da je pored načela vojvodanskog naseljavanja imala u vidu druga promišljanja.

Jugoslovenski predlog o razmeni stanovništva je mađarskoj delegaciji stigao 16. avgusta 1946. godine, u najosetljivoj fazi mirovnih pregovora u Parizu, kada su se vodile oštре rasprave oko čehoslovačko-mađarske razmene stanovništva i uopšte o jednostranom iseljavanju Mađara Felvideka. Generalni sekretar mađarske delegacije Ištvan Kertes je, u svojim memoarima, jugoslovenski predlog nazvao „iznenadnim ultimatumom“⁷²; u kojem je mađarskoj strani je predloženo potpisivanje bilateralnog sporazuma o pitanju voda i sporazuma o razmeni stanovništva. Sporazum je trebalo realizovati u roku od četrdeset osam sati. Ideju je 16. avgusta vodi mađarske delegacije predložio Edvard Kardelj, ministar spoljnih poslova i predvodnik jugoslovenske delegacije, prilikom razgovora sa ministrom spoljnih poslova mađarske Đendžijem. Kardelj je, pre svega, uveravao Đendžija u to da Jugoslavija nema namjeru da postavlja teritorijalne zahteve prema Mađarskoj, ali je, za uzvrat, želeta sklapanje dva ugovora – jedan u vezi sa vodnim sistemom nizvodno od Baje, a drugi sa „sporazumom o razmeni stanovništva, koja je trebalo da se odnosi na oko 40.000 lica i bude na dobrotvornoj bazi“. Vidno iznenaden, Đendži je samo odgovorio da je, nakon konsultacija sa stručnjacima, Budimpešta voljna da pregovara o pitanju voda, a o pitanju razmene stanovništva potrebno je da vlada zauzme stav, s tim što se, najverovatnije, mađarska strana neće ograditi ni od tog pitanja.⁷³

⁶⁹ MOL XIX-J-1-a-IV-36-15/res. Bé-1945. 37. d.

⁷⁰ MO XIX-J-1-a-IV-36-15/res. Bé-1945. 37. d.

⁷¹ MOL XIX-J-1-c-II.-15-1945-47.28. d.

⁷² Kertész István, nav. delo, 358.

⁷³ MOL XIX-J-c-II.-15-1945-47-309/konf. 1463. 28. d.

Sledećeg dana je Jože Vilfan, generalni sekretar jugoslovenske delegacije, potražio Ištvana Kertesa, požurujući sklapanje bilateralnih dogovora, odnosno tražeći da se ispoštuje rok od četrdeset osam sati, jer je do 20. avgusta trebalo predati amandmane na mirovni ugovor. Ako bi ugovor bio sklopljen, onda bi jugoslovenska strana odustala od predavanja amandmana. Amandmani su se odnosili na zaštitu sistema obrazovanja Jugoslovena u Mađarskoj. Kertes je kasnije napisao da je imao utisak da su predlozi bili „stvar improvizacije“ – dok su drugi smatrali „da je, u stvari, bio u pitanju neobičan jugoslovenski pritisak“.⁷⁴ Iznenadeni Kertes je pokušao da dobije na vremenu tako što je od Jugoslovena zatražio da sačine nacrt sporazuma, koji su oni, čak i na srpskom jeziku, pripremili do večeri 18. avgusta. Bez ikakvog popratnog pisma, tutnuli su ga u ruke mađarskom činovniku koji se u tom trenutku nalazio u mađarskim zvaničnim prostorijama. Kertes je, nakon toga, zatražio francuski prevod teksta, kako bi zadovolji formu ako dođe do predaje usmenog protokola. Taj prevod je mađarska delegacija dobila 21. avgusta, odnosno već dva dana kasnije od Vilfanovog roka. Po propratnom pismu, bilateralni sporazum „bio bi od prvorazrednog značaja za buduće dobre odnose“.⁷⁵ U Budimpešti se u to vreme užurbano radilo na tome da se, zbog kasno pristiglog nacrta, ne izgubi veoma važna jugoslovenska dobra volja, neophodna na pariskim mirovnim pregovorima. Zato je mađarska delegacija preuzela nacrt sporazuma i time načelni pristanak. Jugosloveni su na različite načine, na primer u privatnim razgovorima sa članovima mađarske delegacije, pokušavali da naglase važnost svog zahteva.⁷⁶

Mađarska delegacija je 23. avgusta u Parizu razmotrila jugoslovenski predlog i pokazala volju za potpisivanjem traženog sporazuma. U vezi sa sporazumom o vodama ukazali su na značaj uključivanja stručnjaka, a u vezi sa razmenom stanovništva su, što se može videti iz kratkog zapisa sa pregovora, mađarska strana je istakla unutrašnje društvene, novčane, organizacione i druge teškoće. Ukazali su i na činjenicu da je 40.000 nerealan broj, jer je u Mađarskoj „možda maksimalno i ukupno“ živelo toliko Jugoslovena, ali su bili spremni na to da ovaj broj uzmu „kao osnovu za pregovore“.⁷⁷ U tom duhu je generalni sekretar Ištvan Kertes u pismu predočio Kardelju da je, u principu, njegova vlada „zauzela pozitivan stav“. Istovremeno je zatražio da se uzmu u obzir novčane i privredne teškoće demokratske Mađarske, jer je, kako je istakao, „učvršćivanje pozicije mađarske demokratije na svim poljima interes i demokratija susednih zemalja“. On je, na osnovu dogovora postignutog između članova mađarske delegacije, zaključio da je za mađarsku stranu prihvatljiva samo „izjednačen broj“ i da može biti reči o maksimalno 40.000 lica. Zamolio je da do sprovođenja razmene dođe nakon godinu dana, odnosno nakon razmene stanovništva između Čehoslovačke i Mađar-

⁷⁴ Kertész István, nav. delo, 359.

⁷⁵ MOL XIX-J-1-a.22054-1946.89. d.

⁷⁶ XIX-J-1-c-II.-15-1945-47-313/konf. 118.

⁷⁷ Isto, 332/konf.-1946.1460.

ske.⁷⁸ Čini nam se da su pregovori Ernea Gerea, ministra saobraćaja, i Kardelja doneli takav rezultat da su Jugosloveni obećali da će povući svoje amandmane na mirovni sporazum sa Mađarskom već onda ako se u vezi sa sporazumom dođe do razmene pisma između vođa dveju delegacija.⁷⁹

U Budimpešti je nakon tih događaja došlo do formiranja zvaničnog mađarskog stava o predlogu Jugoslavije. Usled nedostatka vremena, Savet ministara je 28. avgusta razmotrio navedeno pitanje, ne sačekavši mišljenje III odeljenja za manjine Saveta ministara. Mišljenje drugih ministarstava tada nije ni traženo, mada je Pašintovo odeljenje postavilo nekoliko važnih pitanja. Tako je, na primer, predložena međunarodna kontrola razmene stanovništva, kao i da se u kontigent Mađara za iseljavanje uračunaju Mađari već izbegli iz Jugoslavije, tj. oni koji su pre 1941. godine stanovali u Delvideku. Jedan od stavova ovog odeljenja odnosio se na istu ekonomsku moć stanovnika za razmenu, odnosno zagarantovana prava manjina koje ostaju.⁸⁰

Predsednik Ferenc Nađ, pripadnik Stranke malih posednika, na Savetu ministara je, nakon šestoke rasprave povodom razmene stanovništva sa Čehoslovačkom, jugoslovenski predlog izneo kao jedan „vrlo umeren i prijateljski predlog“. Vladu je obavestio o dotadašnjim pregovorima jugoslovenske i mađarske mirovne delegacije i zatražio odobrenje za vođenje pregovora delegacije. Odnosno: mađarska vlada je u interesu dobrosusedskih odnosa odobrila razmenu stanovništva. Prema načelnom dogovoru, sprovođenje bi bilo započeto nakon godinu dana i trajalo bi tri godine, a prijava bi bila dobrovoljna; preseljenje Jugoslovena bi bilo brojčano isto, koliki bi bio broj prijavljenih Mađara iz Jugoslavije, a taj broj ne bi prelazio 40.000 – na obe strane. Predsednik Saveta ministara je značaj potpisivanja sporazuma argumentovao činjenicom da, ma kako neprijatne uspomene budi 27. februar 1946. godine, odnosno prinudno sklopljen sporazum o čehoslovačko-mađarskoj razmeni stanovništva, „sporazum sa Jugoslavijom treba potpisati“ jer je on korektan, sa svih strana omeđen u potpuno na ravnopravnoj osnovi zasnovan na potpuno ravnopravnim osnovama sporazuma odnosno na dobrovoljnoj prijavi. S obzirom na to u kakvom su odnosu ove dve zemlje bile tokom rata, ponašanje Jugoslavije prema Mađarskoj je smatrao vrlo zadovoljavajućim i umirujućim. „Osim toga“, smatrao je, „ne bi bilo poželjno odbiti dogovor, koji bi bio oružje u rukama Slovaka, jer bi tada mogli da kažu da se sa nama ne može postići sporazum“.

On se složio i s tim da se ovaj sporazum sklapa nezavisno od mirovne konferencije i „uplitanja drugih“, tj. uz slobodnu odluku dveju država.

Tokom rasprave, su se razmatrala pitanja za imovinu, dobrovoljnost i jednakе uslove za poljoprivredu, predloženo je da se donešene odluke u pre svega odno-

⁷⁸ Isto, 309/konf.-1946. 1461-1462. Citira: Föglein Gizella, Magyar-jugoszláv népcsere egyezmény tervezet (1946). In: Századok, 1996. 6. sz. 1555.

⁷⁹ MOL XIX-J-1-c-II-15-1945-47-309/konf.-1946.1464.

⁸⁰ MOL XIX-A-1-n-,Z“-3083-1946.6-d.

se na Mađare u rasejanju. Međutim taj predlog nije prihvaćen, jer bi njime bilo povređeno načelo dobrovoljnosti. Maćaš Rakoši, koji je jugoslovenski predlog smatrao „vrlo dobrim“, predložio je da se u sporazum doda stavka po kojoj bi „Mađari koji su ostali u Jugoslaviji, kao i Jugosloveni koji su ostali u Mađarskoj trebalo da uživaju najšira demokratska prava“. Ovaj predlog je argumentovao činjenicom da će, ako se sporazum potpiše, to „biti veoma važna stvar“ za odnos prema Čehoslovacima, naročito zbog toga što oni „pokušavaju da igraju na kartu slovenskog ujedinjenja protiv Mađarske“. Ferenc Nađ je pomenuo predlog Odeljenja za manjine u vezi sa međunarodnom kontrolom sprovođenja razmene stanovništva. Ištvan B. Sabo, državni ministar i član Stranke sitnih posednika, jedini je iskazao zabrinutost, smatrajući da će nakon razmene stanovništva Mađarska zauvek izgubiti pomenute teritorije. Ferenc Nađ je na to rekao: „Mađarska spoljna politika neće biti dobra, kao ni spoljnopolička pozicija države sve dok se veruje u to da ova mirovna konferencija nije konačna. Ako verujemo da, pored svih istorijskih preokreta, promena režima i evropske situacije, Mađarska može vratiti ove teritorije, dotle ne možemo iznutra zračiti prijateljsko raspoloženje.“ Savet ministara je, na kraju, prihvatio predlog po kojem bi manjinska prava i dalje važila za one koji ostaju.⁸¹

Tako je, mada nešto kasnije, jugoslovenska delegacija postigla svoj cilj. Mađarska vlada je, bez suštinskih izmena, prihvatile predlog za razmenu stanovništva i započeta je izrada detaljnog plana. Dve nedelje kasnije, tj. 12. septembra su razmenjena pisma Janoša Đendeša i Edvarda Kardelja, odnosno načelni dogovor o razmeni stanovništva, a jugoslovenska delegacija je povukla svoje amandmane na mirovni ugovor. Kako svedoči Kardeljevo pismo, dve strane su se sporazumele oko toga da oni koji se preseljavaju mogu poneti svoju pokretnu imovinu, a nepokretnosti bi prešle u vlasništvo dotične države, i to tako što bi vrednost nekretnine bila isplaćena drugoj državi. Kako bi međusobna potraživanja država bila izjednačena. Đendešijev pismo je u velikoj meri doprinelo ublažavanju uslova Saveta ministara, jer je u njemu izražena nada u to da će prava onih pripadnika manjine, koja su ostala obezbediti dotična država, ali unošenje te odredbe u sporazum nije traženo. Kardeljevo pismo takođe samo izražava „nadu“ u vezi sa tim pitanjem.⁸² List MKP *Szabad Nép (Slobodan narod)* objavio je članak iz Đendešijevog pera - *Mađarsko-jugoslovenski sporazum predstavlja primer koji treba slediti.*⁸³

⁸¹ MOL XIX-A-83-a-133. jkv. 1946. aug. 28. 6–10. 12. d. Čehoslovačko-mađarski sporazum o razmeni stanovništva predviđao je iseljavanje onolikog broja Mađara iz Čehoslovačke koliko bi se Slovaka iz Mađarske preselilo u Čehoslovačku. Pošto se, po sporazumu, Čehoslovačka nije mogla otarasiti Mađara koji su kolektivno proglašeni krivim, ona je nastojala da iseli još 200.000 Mađara i nastavila je deportaciju Mađara u Moravsku i Češku.

⁸² MOL XIX-J-1-a-2-jugoszláv.2054/1946. 89. d.; MOL XIX-J-1-c-II-15-1945-47-529/ konf. 1946-1459. Spisi su objavljeni u: Foglein Gizell, nav. delo, 1561–1563.

⁸³ *Szabad Nép*, 27. sept. 1946.

Nacrt sporazuma, koji su sačinili Jugosloveni, već 6. septembra je stigao u Budimpeštu. U tom nacrtu, koji je imao 11 odeljaka, notiran je, u duhu dotadašnjih pregovora, princip dobrovoljnosti pri preseljenju, mada je nejasno ukazivao na to da Federativna Narodna Republika Jugoslavija (str.358) ima „pravo preporuke“ u radu, u 10. članu spomenute, četvorčlane mešovite komisije. S druge strane, samo kod Mađara iz Jugoslavije je napomenuto da u zemlji mogu biti zadržani oni „protiv kojih se vodi krivična istraga“, ili oni koji su proglašeni ratnim zločincima. Pravo na sprovođenje agitacije za preseljenje je, takođe, dobila samo jugoslovenska strana, a ne i mađarska. Kao što vidimo, mađarska strana se nije mogla izboriti ni za uslove Saveta ministara. Nacrt ugovora sadržao je i maksimiranje broja lica za preseljenje – na 40.000, kao i obaveze pojedinih država vezane za organizaciju preseljenja.⁸⁴ Na osnovu dosad poznatih izvora možemo zaključiti da je 21. septembra, telegrafskim putem, u Budimpeštu poslat zajednički komunikat, koji su napisali Jugosloveni. Sporazum o razmeni stanovništva nije objavila ni mađarska ni jugoslovenska strana,⁸⁵ ali je ovo pitanje ipak dobilo veliki publicitet.

Mađarska štampa je u septembru, u bezbroj napisa, obavestila javno mnjene, na svojstven način, u vidu razmene pisma skloprenom sporazumu o razmeni stanovništva. O njemu je pisano kao važećem ugovoru.⁸⁶ Edvard Kardelj, koji je bio glavni inicijator predloga koji je stvoren sa propagandnim ciljem, u svojim memoarima piše o tome da su Jugosloveni stvar razmene stanovništva predložili „da bi legalizovali iseljenje Nemaca“.⁸⁷ Milovan Đilas pak u svojim memoarima navodi da su odustali od iseljenja Mađara velikih razmera jer su znali da bi se tome protivili Sovjeti, pošto je Mađarska trebalo da postane socijalistička država, a, s druge strane, „Mađarska nije tako velika država da bi je se bojali kao Nemačke“.⁸⁸ Smatramo da je Erne Gere odigrao veliku ulogu iza kulisa, što se može zaključiti iz pisanih izvora, a ne isključujemo ni mogućnost da Kardeljev predlog, koji je sadržao elemente vršenja pritiska, nije samo služio za pokazivanje snage na mirovnoj konferenciji, nego je imao i dvosmislenu poruku. „Sa komunistima se uvek možemo sporazumeti.“ Predlog je sadržao i improvizirane elemente, na koje je upućivao Ištvan Kertes. Na kraju, se može reći da je vredelo prisetiti se nastanka sporazuma o razmeni stanovništva, koji je postojao samo na papiru, jer on, daje uvid u alternativno rešenje koje je rođeno u datom vremenu i rasvetljava dramatično opale moći Mađarske, koja nije mogla da sproveđe svoje interesu u vezi sa zaštitom manjina. Mađarska vlada ne samo što nije mogla uticati na to da se u spo-

⁸⁴ MOL XIX-J-1-cII.15-1945-47-707/Konf.-1946. 28. d. Nacrt objavljen u: Foglein Giszella, nav. delo, 1563–1567.

⁸⁵ Isto, 28. d., 1465–1466.

⁸⁶ Upućujemo samo na neka saopštenja štampe: *Kis Újság*, 1946. szept. 15. *Magyar Nemzet*, 1946. szept. 14. *Délmagyarország*, 1946. szept. 17.

⁸⁷ Edvard Kardelj, *Sećanja: borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944–1957*. Beograd, 1980, 85.

⁸⁸ Milovan Đilas, *Revolucionarni rat*. Beograd, 1990, 411–412.

razum o razmeni stanovništva unesu njena razmišljanja o Mađarima u rasejanju nego u ovaj sporazum nije mogla uvrstiti ni jedini uslov Saveta ministara, koji se odnosio na garanciju prava onih koji bi ostali u svom zavičaju.

Čini se da je mađarska vlada jedno vreme ozbiljno shvatala dogovor i pokušavala je da sagleda broj Jugoslovena koji su imali namjeru da se isele. Kao što se vidi iz jedne beleške sa početka oktobra 1946., skoro nijedan Srbin iz Siriga, Deske i Batanje nije želeo da se iseli, a mogućnost iseljavanja je „još manji utisak“ ostavila na „katoličke Južne Slovene“. Referent Janoš Čuka, koji je i sam dugo godina živeo kao manjina u Kraljevini Jugoslaviji, laički je napisao u svom izveštaju da je vest o razmeni stanovništva izazvala „veliki potres u redovima Mađara u Jugoslaviji“. „Sve vesti govori o tome da se veliki broj ljudi spremi za dolazak, što znači da će se tamo u naznačeno vreme hiljade i hiljade ljudi prijaviti za iseljavanje, a u Mađarskoj će ih biti malo...“⁸⁹ Pobednička Jugoslavija nije mogla dozvoliti takav spektakularni poraz.

U januaru 1947. godine je, u okviru razmene stanovništva, postavljeno pitanje spajanja razdvojenih članova porodica, pošto je Budimpešta tada smatrala da je to jedan od najhitnijih zadataka. Muški članovi nekoliko hiljada porodica živeli su u Mađarskoj jer su pobegli od odmazde i prisilnog rada. Međutim, Ministarstvo spoljnih poslova je smatralo da je sporazum o razmeni stanovništva nemoguće upotrebiti u tu svrhu, jer su pregovori u Parizu, koji su se odnosili na dato pitanje, „imali samo glavne crte tog sporazuma“.⁹⁰ Prilikom odbijanja tog zahteva nisu se čuli samo ti argumenti. Odeljenje za manjine Saveta ministara nije odobravalo akciju spajanja članova porodica ni zbog „budućih mađarskih nacionalnih interesa“, jer bi, može se pročitati u belešci napisanoj krajem maja 1946. godine, njen omogućavanje „moglo doneti takav rezultat – da bi osim srednje vodećeg sloja Mađara u Jugoslaviji, koji su već u velikom broju udaljeni – i s obzirom na to da je ta zamisao bez protivljenja mađarske vlade sprovedena uspešno -- u Mađarsku bi preko granice bile stavljene nove grupe Mađara iz Jugoslavije [...] Ako bi mađarska vlada bila voljna da prihvati srodnike prognanih iz Jugoslavije, ona bi, po svim predviđanjima, mogla očekivati masovno preseljenje Mađara iz Delvideka, sa kojima ne bi znala šta da učini, što bi samo otežalo privredni i socijalni položaj države, i to u razmerama koje uopšte nisu poželjne“.⁹¹

Jugoslavija, koja se borila za status balkanske srednje sile, mogla je pokazati velikodušnost svojim predlogom za razmenu stanovništva, a Mađarska je, ne imajući druge mogućnosti i odričući se svog interesa, prihvatile pruženi predlog. Mađarska nije mogla pitati Madare u Delvideku šta o tome misle, a novu jugo-

⁸⁹ MOL XIX-A-1-n-,,Z“-3187-1946. 6. d.

⁹⁰ MOL XIX-A-1j-XXIII-527/1947. 21. d.

⁹¹ MOL XIX-A-1-n-,,Z“-2008-1946. 4. d. Savet ministara je početkom 1948. godine nameravao da inicira međudržavne razgovore o spajanju članova porodica sa Beogradom, ali ta stvar nije, po svim pretpostavkama, mogla da dođe u obzir nakon sovjetsko-jugoslovenskog konflikta. MOL XIX-A-1-j-XXIII. 527/1947. 21. d.

slovensku vladajuću elitu to nije ni zanimalo. Ona je manjine, pa tako i Mađare, videla *isključivo kroz promenljivu prizmu vladajućih i političkih interesa*. Istina, ovaj interes je od proleća 1945. godine već diktirao pronalaženje nekog *modusa vivendi* sa Mađarima, kojih je još uvek bilo nekoliko stotina hiljada.

Do sprovođenja sporazuma o razmeni stanovništva nije došlo, ali je Mađarska kasnije pokušala da preseli nekoliko mađarskih grupa. Još u martu 1946. godine je, na osnovu pretstavke mađarske školske Julijanske akcije, na dnevni red došlo je pitanje preseljenja Mađara iz Hrvatske, i to u duhu uzajamne razmene stanovništva.⁹² To pitanje je, prilikom prihvatanja jugoslovenskog predloga, mađarskoj strani poslužio kao argument.

Nakon potpisivanja načelnog sporazuma ne postoje tragovi o tome da je podsticano iseljavanje Mađara iz Hrvatske, sa korišćenjem pomenutih okvira, ili na neki drugi način.

Poseban problem predstavljalo je preseljavanje Mađara iz Bosne u Bačku. Kao što smo već naveli, sporazum o primirju, a zatim mirovni ugovor anulirali su sve mađarske zakone, pravne propise ili uredbe koje su se odnosile na Delvidek. Na taj način su naseljavanja izgubila pravnu osnovu. Nakon potpisivanja mirovnog sporazuma, Jugoslavija je pozvala Budimpeštu da preuzme 140–150 mađarskih porodica koje su već u proleće bile raseljene i u svojim novim staništima – Pašićevu i Veterniku, čekale odluku o svojoj sudbini. U Pašićevu je bilo „koncentrisano“ 408 porodica, a u Veterniku 307. Naseljenici iz Pašićeva su izvesno vreme boravili u kućama iseljenih Nemaca i obrađivali njihovu zemlju, ali su ih u aprilu 1947. godine odatle iselili i ukinuli im bonove za hranu. Mađarska ambasada je, uz velike teškoće, izdejstvovala njihov ostanak u Pašićevu do odluke Budimpešte. Pošto su bili državljeni Mađarske, oni su tokom leta dobili svoje iskaznice za povratak. Međutim, jugoslovenske vlasti nisu prihvatile te iskaznice jer su smatrali da su oni jugoslovenski državljeni, što znači da je prvo trebalo tražiti otpust iz jugoslovenskog državljanstva. Taksa koja se morala platiti je, kako je naznačio Zoltan Santo, ambasador Mađarske u Beogradu, bila toliko visoka da je osiromašene porodice, koje su imale mnogo dece, nisu mogle platiti. Preseljenje u Mađarsku zatražilo je 68 mađarskih porodica (307 lica) naseljenih u Veterniku. U Kotoru pored Drave ostalo je 10 mađarskih porodica (32 lica), koje su još nemačke vlasti u Hrvatskoj nameravale preseliti iz Bjelovara u Mađarsku, ali su, zbog fronta, one stigle samo do Srema. Odatle su ih jugoslovenske vlasti nameravale prebaciti preko granice – u novembru 1946. godine, što su sprecili mađarski graničari, tako da su se vratile u Kotor. Mađari iz Veternika, koji su sami sagradili kuće, bili su pred iseljavanjem. Ferenc Donat, državni sekretar u Ministarstvu poljoprivrede, saopštio je 8. oktobra da se njegovo ministarstvo ne slaže sa povratkom ovih porodica, pošto je Mađarska, po odredbama sporazuma o razmeni stanovništva sa Čehoslovačkom, već trebalo da zadovolji „zahteve oko 100.000 porodica“. Zbog toga su pokušali da iskoriste mogućnosti koje je pružao

⁹² MOL XIX-A-1-n-,Z“-1087-1946.4. d.

mađarsko-jugoslovenski sporazum o razmeni stanovništva, ali, kako je pravna služba Ministarstva spoljnih poslova saopštila Savetu ministara, taj sporazum nije, u suštini, postojao, pa su se nadali da će se, možda, nešto moći preduzeti nakon potpisivanja mađarsko-jugoslovenskog *sporazuma o prijateljstvu*. Titovo putovanje u Mađarsku se u decembru 1947. godine zaista dogodilo i, kao što je poznato, *Ugovor o prijateljstvu* je potpisana 8. decembra. U pregledanim spisima nismo našli podatke o daljoj sudbini bosanskih raseljenika, pa ne znamo šta se s njima kasnije desilo. Nemamo saznanja ni o tome šta se dogodilo sa ostalim bosanskim Mađarima, jer, kao što smo ranije rekli, iz Bosne je 1942. godine u Bačku preseljeno 395 porodica (1.552 lica), a, ako od tog broja odbijemo onih 10 porodica koje nisu bile poreklom iz Bosne, nedostaje 848 lica.⁹³

Uslovi i rezultati konsolidacije

Osim Sovjetskog Saveza i Austrije, jedina susedna zemlja sa kojom Mađarska nije imala sporna pitanja bila je Jugoslavija, na čiju je dobru volju mogla računati po pitanju mirovnog ugovora. Mesto Mađarske u spoljnoj politici Jugoslavije se, u odnosu na prethodne decenije, utoliko promenilo što se više nije pominjala opasnost od restauracije Monarhije, koju je Beograd uvek preuvečavao, a Budimpešta je prihvatala nepobitnu činjenicu – žeravica revanšizma je jedva tinjala. Mađari iz Delvideka nisu bili kažnjeni zbog revisionizma, već zbog prošlosti. Jugoslavija je takvu situaciju iskoristila za vršenje pritiska, mašući svojim pretenzijama na date teritorije, a kao sredstvo je hladnokrvno iskoristila Južne Slovene u Mađarskoj, tačnije njihovu organizaciju Antifašistički front Slovena u Mađarskoj, koja je osnovana na jugoslovensku inicijativu, kao i svoje agente poslate u Mađarsku, od kojih je najpoznatiji postao Antun Karagić, šokački narodni pisac.⁹⁴

Interes Jugoslavije u vezi sa Mađarskom se prvenstveno odnosio na to da komunisti što pre preuzmu vlast i da Jugoslavija na severu dobije suseda koji neće samo uzeti k znanju njena stremljenja ka preraštanju u osrednju silu na Balkanu, već će je na svoj način i potpomagati. Mađarskoj vlasti Tito ne bi dozvolio čak ni minimalni uvid u pitanja mađarske manjine, a kamoli da se meša u to pitanje.

Pozivanje na odgovornost zbog lošeg obrazovanja Južnih Slovena u Mađarskoj je, na primer, bila poruka za Mađare u Delvideku, kao i potkrepljivanje či-

⁹³ MOL XIX-A-1-j-XVI-11 755-1947; 12 346-1947; 14 992-1947; 8956-1947. 100. d.

⁹⁴ Od obimne arhivske građe i stručne literature vezane za ovo pitanje pomenućemo samo neku gradu i literaturu: MOL XIX-A-1-n „Z“-813/biz.-1945.2.d.; „Z“-823-1945.2. d.; „Z“-3484-1946.9.d.; „Z“-31/biz.-1946. Tilkovszky Lóránt, nav. delo, 130–131, 140–141. Tóth Ágnes, *A magyarországi délszlávok helyzete és törekvései 1945–1948*. In: Bács-Kiskun megye múltjából, XII, Kecskemét, 1993.

njenice da su Mađari, „uprkos svojim gresima“ i bez posebnih organizacija mađarske manjine, dobijali svoja prava, bez obzira na to da li ih je mađarska vlada tražila ili nije. *Prema tome, država je i sama brinula o manjinama.* Naravno, ta briga je imala određenu cenu: nije se moralo samo čutati o odmazdi već je bilo potrebno pokazati lojalnost sistemu.

Do prvog „političkog ispita“ došlo je na izboru za Ustavotvornu skupštinu održanom 11. novembra 1945. godine. Izbora je došlo na osnovu neposrednog i tajnog izbornog prava, koje je formalno bilo prošireno na žene, ali je bilo oduzeto „neprijateljima naroda“. Tako je ono oduzeto celokupnoj nemačkoj manjini, kao i po tadašnjim jugoslovenskim podacima velikom broju građana koji su imali pravo glasa, od kojih još najmanje 2.000.000 građana nije moglo glasati. Po našem mišljenju ovi podaci nisu realni. Samo u Srbiji pravo na glasanje nije, po nekim podacima, dobilo oko 5% onih koji su imali to pravo.⁹⁵

Jugoslovenski listovi ustanovili su da „mađarski fašisti u Vojvodini nemaju pravo glasa“ i nabrojali kategorije onih koji su smatrani „mađarskim fašistima“, odnosno kojima će biti oduzeto pravo glasa: bivšim njilašima, članovima Imredijeve Stranke narodnog života, turanskim lovcima, članovima mađarskog i banatskog kulturno-prosvetnog saveza. Da je poštovana ova naredba, onda bi najmanje četiri petine Mađara izgubilo pravo glasa.⁹⁶ Nemamo podataka o broju Mađara kojima je oduzeto pravo glasa, kao i o tome koliko je onih, koji su imali glasačko pravo učestvovalo na izborima. Međutim, imamo podatke o tome koliko ih je glasalo u takozvane „slepe“ glasačke kutije. Reč je o iznenađujuće velikom broju glasača. Pošto jugoslovenska opozicija nije učestvovala na izborima, već je svoje pristalice pozvala na bojkot, u „prazne“ ili „slepe“ kutije su svoje glasačke lističe ubacivali oni koji nisu želeli da glasaju za listu Narodnog fronta, odnosno za komuniste. Po službenim podacima iz tog vremena, tada je glasalo 87% onih koji su imali pravo glasa, od kojih je 90,8% glasalo za Narodni front. Međutim, danas nam je poznato da je protiv Narodnog fronta bilo 16,8% glasača u Sloveniji, 14,6% u Vojvodini, 11,4% u Srbiji, a 8,5% u Hrvatskoj. Najveći procenat onih koji su bojkotovali izbore bio je u Srbiji – 20,8.⁹⁷ Prema vestima koje su dospele do mađarske vlade, u subotičkom okrugu, gde su Mađari bili u absolutnoj većini, u prazne glasačke kutije je dospelo 24–40% glasačkih listića, ali su kolale i vesti o 80%.⁹⁸

Ni ove vesti nisu mogle biti preuvećane jer je jedan od malobrojnih danas poznatih rezultata od 4.016 lica sa glasačkim pravom samo u potiskom Bačkom Gradištu glasalo 3.551 lice: za listu Narodnog fronta glasala su 1.402 lica, a u

⁹⁵ John R. Lampe, nav. delo, 225. Juhász József, nav. delo. U Mađarskoj je pravo glasa bilo oduzeto čelnicima rasformiranih desničarskih partija, onima koji su se dobrovoljno javljali u redove SS-a, internircima i onima protiv kojih je vođen postupak pred narodnim sudom.

⁹⁶ MOL XIX-J-1-a-IV-104-40463/Bé-1945.54. d.

⁹⁷ Jonh R. Lampe, nav. delo, 226.

⁹⁸ MOL XIX-A-1-n-„Z“-887-1945.2. d.; XIX-J –I-a-IV-104-41157/ Bé-1945.54. d.

slepu kutiju je ubaćeno 1.349 glasačkih listića. Nacionalni sastav glasača bio je sledeći: 1.939 Mađara, 1.602 Srbina i 10 pripadnika ostalih nacija.⁹⁹

Inače, za Ustavotvornu narodnu skupštinu su se 1945. godine mogla birati 348 poslanika, i to u sledećoj republičkoj i pokrajinskoj srazmeri: Srbija je u Saveznu skupštinu mogla da pošalje 87 poslanika, Hrvatska 86, Slovenija 29, Bosna i Hercegovina 58, Makedonija 24, Crna Gora 9, Vojvodina 41 i Kosovo 14.¹⁰⁰ Nakon izbora, koje je vlast strogo kontrolisala, vojvodanski Mađari su u savezni parlament mogli poslati 5 poslanika.

Novi poslanici bili su: Žigmund Kek, reformatski sveštenik iz Subotice; Pal Šoti, stari komunista; Ištvan Varga, kapetan Jugoslovenske armije i nekadašnji komandant Petefi brigade; Đerđ Sabo, nastavnik iz Zrenjanina; Šandor Olah, službenik železnice iz Vršca.¹⁰¹

Vojvodina je dobila autonomiju u jugoslovenskoj federaciji. Već 1945. godine delovi Baranje nisu pripadali Vojvodini, kao autonomnoj pokrajini. Činile su ga Bačka, Banat i Srem. Priključenje Vojvodine Srbiji izrekao je Glavni narodnooslobodilački odbor Vojvodine – februara 1945. godine, što je vojvodanski parlament potvrdio u avgustu, nakon izbora narodnih odbora (lokalnih). U pokrajinskom parlamentu, koji je brojao 150 članova, Mađara je bilo 37. Vojvodinu je u skupštini srpske federacije predstavljalo 110 poslanika, odnosno 26 Mađara uglavnom radnika i seljaka. Srednji stalež je predstavljao 1 učitelj, 2 službenika i 1 pravnik. Rukovodilac Odseka unutrašnjih poslova pokrajinske vlade Vojvodine (Glavnog narodnooslobodilačkog odbora Vojvodine) bio je Reže Hok, dok je rukovodilac Odseka za socijalnu politiku postao Lajoš Dudaš.¹⁰²

Prilikom priključivanja Vojvodine Srbiji, Žigmund Kek je, shodno političkim očekivanjima, izjavio: „Na glas nove, demokratske Srbije koja sada slobodno i bratski dopire do nas, mi, vojvodanski Mađari odgovaramo rečima poverenja i jedinstva. Svesni smo činjenice da našim priključenjem jačamo srpsku demokratiju, koja je i nama mađarskim demokratama saborac.“¹⁰³ Inače, u to vreme su obrazovane i granice unutar Jugoslavije, a takođe i unutrašnje granice Vojvodine.

Dakle, Mađari iz Delvideka nisu pali na prvom političkom ispitu, iako njihov nastup nije bio najbolji. Zbog toga je Jugoslavija prebacivala Mađarskoj potlačeni položaj Južnih Slovena u Mađarskoj i preko njih vršila pritisak.

Kao što je poznato, na izborima održanim 4. novembra 1945. godine u Mađarskoj komunisti su postigli lošiji rezultat od očekivanog. Hronološko podudaranje ova dva događaja zahladilo je mađarsko-jugoslovenske odnose. Tito je

⁹⁹ Aleksandar Kasaš, nav. delo, 196.

¹⁰⁰ MOL XIX-A-1-n-„Z“-708-1945.1. d. Na svakih 40.000 stanovnika dolazio je jedan poslanik, a ostali glasovi su podeljeni.

¹⁰¹ MOL XIX-A-1-n 691/biz.-1945.1. d. Od Delvideka, koji je ranije pripadao Mađarskoj, predeo Mure je pripao Sloveniji, a Baranjski trougao i Međumurje Hrvatskoj.

¹⁰² MOL XIX-A-1-n-„Z“-131-1946.3. d.; MOL XIX-A-1-n-708/Z1945.1. d.

¹⁰³ Isto.

24. novembra 1945. godine dao izjavu o mađarsko-jugoslovenskim odnosima naglasivši da, ako Mađarska ne krene putem demokratskog razvoja, „naši odnosi ne mogu biti tako srdačni“. ¹⁰⁴ U datoju situaciji Mađarska nije mogla učiniti ništa drugo već Jugoslaviju smatrati jedinim susedom „koji je prihvatio ulogu mučenika i godinama ratovao sa nemačkim hordama koje su pojarmile njegovu zemlju, ni trenutka ne zastajkujući u toj borbi. Jugoslavija će u istoriji malih zemalja jugoistočne Evrope biti doveka simbol heroizma“ ¹⁰⁵

Boreći se sa mnogobrojnim unutrašnjim privrednim i političkim problemima, Jugoslavija je, postigla spektakularne rezultate kada je reč o uspostavljanju mađarskog školstva, koje se nakon povlačenja mađarske uprave potpuno raspalo.

Prema prvom jugoslovenskom službenom popisu stanovništva iz 1948. godine, u državi su živila 496.492 Mađara, koja su činila 3,2% od ukupnog broja stanovništva, tj. od 15.772.098 lica. U Vojvodini (Bačkoj, Banatu, Sremu) živilo je 428.750 lica, tako da su Mađari činili 26,13% vojvođanskog stanovništva. ¹⁰⁶

Podatke o položaju više od četiri stotine hiljada mađarskih škola u Vojvodini službeni organi su prvi put objavili jula 1945. godine, i to evidentno ulepšane. Po jednom listu na mađarskom jeziku – *Szabad Vajdaságu*, koji je tada predstavljao prevod lista *Slobodna Vojvodina*, nastavu na mađarskom jeziku je u krnjoj školskoj 1944. godini pohađalo 32.308 učenika, odnosno 24,62% vojvođanskih školskih obveznika, odnosno osnovaca. Nemamo podataka da su u ovim razredima predavali učitelji koji su znali mađarski jezik, jer su postojale samo „dobronamerne“ procene učitelja, po kojima je „najviše“ 200 učitelja moglo ostati na svojim mestima, a bilo je potrebno minimalno 600–700 učitelja. U Senti, Zrenjaninu i Subotici su organizovani ubrzani pomoćni kursevi za učitelje, koje je početkom 1945. godine pohađalo 310 učenika.

Nova vremena donela su promene u nastavnim planovima kurseva za učitelje, koji su bili prošireni ekonomijom i istorijom vezanom za partizanske borbe. Umesto sveobuhvatne istorije mađarske književnosti izučavani su narodnjački pisci, a učenici, određeni izvlačenjem, „nakon časova (su) držali petominutne govore ili političke referate“. ¹⁰⁷ „Novu struju“ mađarske manjine u Jugoslaviji, odnosno prvu generaciju koja se uglavnom uzdigla iz redova seljaka, da bi se posvetila intelektualnom radu, na ovom putu ona se nije oslanjala na nacionalne vrednosti u koje su verovali njeni preci, već obećanje jednog društvenog poretkta, u koji je verovala, ispoljivši sve simptome ideološke hipnoze. Nova država je znala da je iskoristi za ostvarivanje svojih političkih ciljeva, kao i mnoge Južne Slovene u Mađarskoj. Godine 1945, u božićnom broju lista *Magyar Szó (Mađar so)* (24–25. decembra), čiji se prvi broj pojavio 24. decembra 1944. godine, a

¹⁰⁴ MOL XIX-J-1-a-IV-107-II-41024/ Bé-1945.55. d.

¹⁰⁵ MOL XIX-J-1-IV-36-185/ Bé-1946.37. d.

¹⁰⁶ Kocsis Károly, *Egy felrobbant etnikai mozaik esete*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 1993, 14. Mirnics Károly, *Kisebbségi sors*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1993, 90.

¹⁰⁷ MOL XIX-A-1-n-„Z“-847-1945.2. d.

glavni urednik tada bio nekadašnji reformatski sveštenik Žigmund Kek, objavljen je članak sa 57 potpisa polaznika učiteljskog kursa u Senti. Polaznici Mađari su, u tom članku, protestovali zbog manjinske politike mađarske vlade. Po „pravu demokratije“, oni su protestovali zbog toga što je, kako su pisali, mađarska vlada odbijala opravdane demokratske, nacionalne zahteve njihove slovenske braće u Mađarskoj, iako su Mađari u Vojvodini uživali „potpunu ravnopravnost“. „Mađarska vlada proganja Slovene i preti im proterivanjem kada traže svoja prava“, nastavlja se u članku. Političko raspoloženje tog doba najbolje odražava sledeći deo članka: „Po pravu demokratije koju nama, Mađarima u Jugoslaviji, obezbeđuje naša država i po pravu demokratije koja je preduslov razvoja Mađarske i od koje jedino možemo očekivati napredak među narodima Dunavskog basena, podignimo svoj glas za našu braću Slovene, za njihova nacionalna prava, za njihove škole, jer, koliko volimo svoj maternji jezik i kulturu, toliko treba da se zalažemo za slobodnu upotrebu jezika i kulturni razvoj slovenske narodnosti u Mađarskoj i strepimo za nju.“¹⁰⁸

S obzirom na to da su u Jugoslaviji već tada bili sve vidljiviji simptomi diktatorskog državnog socijalizma, pomenute novine ne bi mogle biti izdate bez dozvole agitprop odeljenja Partije, te tako ni ovaj članak nije bio tvorevina đačkih glava.¹⁰⁹

Jugoslavija je nastojala da zadrži monopol informacija i prema Mađarskoj, jer se, na primer, iz tadašnjih spisa vidi da ministarstva ni tada nisu pribavljala informacije o položaju Mađara u Delvideku iz neposrednih izvora već iz službenih jugoslovenskih izvora. Pomenute podatke vezane za školstvo im je, na primer, dala na uvid jugoslovenska sekcija SZEB-a. Tako se dogodilo da i u spisima mađarske vlade stoji da su do 1946. godine u poređenju sa prethodnom godinom (200 lica) već 544 učitelja Mađara podučavala đake u mađarskim osnovnim školama, a njihov broj se sa 32.000 povećao na 36.646 učenika.¹¹⁰

Referent za Južne Slovene Odeljenja za manjine Saveta ministara Janoš Čuka je, u ime svoje vlade, u proleće 1946. godine predložio jugoslovenskoj misiji da dve države po principu uzajamnosti snabdevaju udžbenicima Južne Slovene u Mađarskoj, odnosno Mađare koji žive na teritoriji Jugoslavije. Jugoslovenska misija je odbila ovaj predlog, tvrdeći da Mađari imaju dovoljno udžbenika, što je po njoj potvrđivala i Istorija srednjeg veka, sovjetskog istoričara Kozminskog koja je prevedena na mađarski jezik.¹¹¹

Što se tiče srednjeg obrazovanja, tada je, po našim izvorima, radilo 8 gimnazija na mađarskom nastavnom jeziku, od kojih su 3 bile sa osam razreda, a ostale od četiri razreda. O nastavnom kadru gimnazija nemamo tačne podatke, ali znamo da je situacija u njima bila gora nego u osnovnim školama.

¹⁰⁸ *Magyar Szó*, 1945. dec. 24–25.

¹⁰⁹ U svojoj monografiji *A Magyar Szó fél évszázada* (A Magyar Szó Kiadása, Újvidék, 1994, 7–49), Zoltan Kalapiš veoma dobro opisuje istoriju nastanka novina.

¹¹⁰ MOL XIX-A-1-n-„Z“-847-1945; „Z“-2769-1946. 6. d.

¹¹¹ Isto, „Z“-2209-1946. 5. d.

Svoj, već citirani sumirajući izveštaj, pripremljen avgusta 1946. godine Čuka zaključuje sledećim rečima: „Sve u svemu, iako odavde ne možemo da proverimo tačnost podataka kojima raspolažemo, naročito podataka vezanih za raspored časova i jezik predavanja, ipak se, na osnovu brojeva, kao i po kazivanjima onih koji stižu iz Jugoslavije, može ustanoviti da školovanje dece u Vojvodini danas počiva na zdravijim temeljima nego prethodnih godina i ova promena pruža povoljnije uslove za obrazovanje na maternjem jeziku.“¹¹²

Pošto ni mađarska uprava nije učinila ništa na nacionalizovanju škola u periodu 1941–1944. godine, i u tom smislu desila se samo promena vlasti. Ovog puta je prevagnula promena čiji je cilj bio vaspitanje omladine, odnosno ukinuta je veronauka.

Po izveštaju mađarskog ambasadora u Beogradu Zoltana Santoa, u Vojvodini je u proleće 1948. godine radilo 635 odeljenja osnovnih škola na mađarskom jeziku – sa 30.706 učenika i 519 predavača. Redovno obrazovanje imalo je 315 predavača, status pomoćnog učitelja imala su 204 predavača, a samo njih 13 je završilo školovanje u nekadašnjoj beogradskoj učiteljskoj školi. Tada su diplomiranim učiteljima smatrani oni koji su završili jednogodišnji kurs. Za dobijanje statusa pomoćnog učitelja bila je dovoljna završena četvorogodišnja srednja škola, a diplomu pomoćnog učitelja su sticali oni koji su završili tromesečni kurs. Najveći broj mađarskih odeljenja bio je u okviru slovenskih škola, pod zajedničkom upravom. Za obrazovanje nove elite, lojalne režimu, otvarane su takozvane progimnazije uglavnom u Srbiji, Makedoniji i nerazvijenijim delovima zemlje. To su bile prelazne, trogodišnje škole, koje su privremeno zauzele mesto ukinutih škola građanskog tipa, u kojima je bio zastavljen „gimnazijiski sistem“. U toku 1947/48. godine ove škole je pohađalo više od 3 hiljade učenika. Loša opremljenost škola i manjak učionica predstavljali su veliki problem; predavanja su često organizovana u tri smene. U osnovnim školama je na jednog učitelja dolazilo 59 učenika. Učitelji i nastavnici su, u skladu sa vremenom i režimom, učestvovali u kampanji protiv analfabetizma. Oni su bili zaduženi za organizovanje obaveznih kulturnih kampanja i u selima i gradovima.

U Vojvodini su radile 3 više gimnazije i 20 nižih gimnazija, odnosno 175 odeljenja sa 7.724 učenika. U niže razrede je upisano 6.689 učenika, a u više svega 1.035. Najveći broj nastavnika srednjih škola imao je učiteljsku diplomu. Nakon promene imperije ostala su svega 3 diplomirana nastavnika srednjih škola. U Subotici i Novom Sadu organizovane su škole za obrazovanje učitelja na mađarskom jeziku, koje je pohađalo 520 učenika. Višu pedagošku školu u Novom Sadu pohađalo je 36 studenata Mađara. Nivo obrazovanja nije bio nizak samo zbog „kadrova“ (izraz iz tog vremena) već i tbog toga što je bila zabranjena upotreba udžbenika na mađarskom jeziku iz prethodnih perioda. Udžbenika i pomoćne literature jedva je i bilo, a još nismo govorili ni opremljenost škola. Najvažniji zadatak u mađarskim školama bio je „borba za naučno obrazovanje i zauzimanje

¹¹² Isto, „Z“-2769-1946. 6. d.

ideološkog stava“. Nastavnici su često prigovarali da su neodlučni, kolebaju se između tradicionalnih predrasuda i naučne istine. (Tako su, na primer, mnogi nastavnici držali predavanja o nastanku čoveka na osnovu teorije iz Biblije, a naučnu teoriju su ostavljali učenicima na izbor.) „Naučno objašnjenje ne daju iz ubedenja, već zato što to zahtevaju njihovi pretpostavljeni.“¹¹³

Pored početnih teškoća, mađarska školska mreža, koja je bila pod strogom ideološkom kontrolom države, ponovo je organizovana. Školovanje na maternjem jeziku mađarske manjine i to od zabavišta do kraja srednje škole na maternjem jeziku obezbeđivalo je više od ranijeg. Kao što smo videli, obrazovanje učitelja započeto je već 1945. godine.¹¹⁴

Prvi savezni ustav – iz 1946. godine je položaj manjina regulisao je na sledeći način: „Kulturni razvoj i slobodna upotreba jezika nacionalnih manjina su u Saveznoj Narodnoj Republici Jugoslaviji zaštićeni su ovim Ustavom.“¹¹⁵ Već 1945. godine je najviši organ autonomne Vojvodine – Glavni narodnooslobodilački odbor Vojvodine, doneo naredbu na osnovu koje su se jezici manjina mogli ravnopravno koristiti „u kancelarijama“, odnosno u javnom životu (mada su se nazivi naselja mogli upotrebljavati samo na srpskom jeziku). Istovremeno, srpski, hrvatski i slovenački jezik nisu deklarisani kao državni jezici. Prema tome, borba mađarske manjine za jezik i škole je nakon 1945. godine izgubila dotadašnji smisao, a njeni novi ciljevi još nisu bili koncipirali. Manjine nisu mogle imati posebne političke zahteve, što je posledica jednopartijskog sistema. Država je bez ikakvog zahteva obezbedila zastupanje Mađara u raznim političkim forumima i skupštinama, pod kojima se podrazumeva i savezni parlament.

¹¹³ MOL XIX-J-1-j-Jugoszlávia-16/6. 1633. pol.-1948. 25. d. Vredi pomenuti činjenicu da je podatke koje je naveo u svom izveštaju Santo preuzeo iz časopisa *Híd*, odnosno iz članka koji je Laslo Kevago napisao odmah po završetku učiteljskog kursa u Senti. Kao takozvani pristalica Kominforma Kevago je zatim prebegao u Mađarsku i postao je priznati istoričar. Informbirovcima su se za vreme jugoslovensko-sovjetske polemike nazivali oni, uglavnom komunisti, koji su okvalifikovani kao prijatelji Sovjeta. Oni su smatrani izdajnicima, kao i petokolonaši. Ovim žigom su uglavnom obeležavani nevini ljudi, koji su, zbog toga, pretrpeli veoma teške egzistencijalne i političke posledice. Oni su internirani i osuđivani na teške kazne zatvora; mnogi su pobegli u susedne zemlje, koje su bile u prijateljskim odnosima sa Sovjetima, ili u Sovjetski Savez. Po službenim podacima, između 1948. i 1963(!) godine je osuđeno 55 hiljada ljudi koji su smatrani informbirovcima (40% činili su stari partizani). Na tešku kaznu zatvora su osudena 244 pripadnika mađarske manjine, među kojima je bio i jedan poslanik parlamenta. A. Sajti Enikő, *Tito*. 289. O ovome videti u: Dragan Marković, *Istina o Golom otoku*. Narodna knjiga, Beograd, 1987.

¹¹⁴ Mnogo godina kasnije, tj. u jesen 1959. godine došlo je do pokretanja rada Fakulteta za mađarski jezik i književnost na Novosadskom univerzitetu, a 1969. godine do obrazovanja istražne radionice Hungarološkog instituta.

¹¹⁵ Citirano u: Hock Rezső, Adalékok Vajdaság többnyelvűségének történetéhez. In: *Anyanylev – „államnyelv“*. Szerk. Rehák László. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1976, 89.

Federativna Narodna Republika Jugoslavija je, kao što je već poznato, od početka građena na sistemu državnog socijalizma, koji je tada postojao u svim državama istočne i srednje Evrope koje su spadale u sferu sovjetskog interesa, pa tako i u Mađarskoj. Članovi nove vladajuće elite, kao lica, činili su onaj sloj stanovništva koji nije imao privatnu svojinu. Njihov društveni rang, prestiž i materijalno stanje zavisili su od državne službe.

Dakle radikalne promene u svojinskim odnosima još nisu imale uticaja na formiranje nacionalnih suprotnosti među narodima Jugoslavije. One su, u stvari, ostale prikrivene, pa se i nacionalizacija imovine mađarske manjine mogla pikriti španским zidom „ideološkog i klasnog paravana“. Na radikalizam i brzinu jugoslovenske nacionalizacije treba da ukažemo kao na karakteristike koje su mnogo pre završetka rata formirane na partizanskim teritorijama. Najveći deo privatnih preduzeća, banaka, poseda prisvojen je zbog aktivne ili pasivne kolaboracije – često samo zato što su proizvodili i privređivali za vreme nemačke okupacije ili upravo za vreme mađarske ere. Do 1945. godine je u državne ruke došlo 80% jugoslovenskih privatnih preduzeća i banaka. U svakom slučaju, konfiskaciju ili stavljanje pod sekvestar pratilo je izricanje presuda rukovodiocima preduzeća. U selima je nacionalizovan i dobar deo seoskih birtija, a malim prodavnicama mešovite robe je, ukoliko su ostale u privatnim rukama, uskraćeno pravo javnog snabdevanja.¹¹⁶ Čak je i bivši senator Imre Varadi osuđen na uslovnu kaznu zatvora, i to kao jedan od rukovodilaca šećerane u Velikom Bečkereku, koji je za vreme rata puno učinio na spašavanju Srba, iako je sa delegacijom u ataru Velikog Bečkereka čekao ulazak Crvene armije. Optužba protiv Varadija i drugog vlasnika šećerane odnosila se na transport šećera za nemačku armiju. Vlasnica lista sa velikom tradicijom *Torontala* – Šara Mara (supruga dr Jene Majera), osuđena je na tri godine prinudnog rada i konfiskaciju imovine jer je na mađarskom jeziku objavljivala proglašenja nemačkih vlasti, kao i zbog toga što su u njenoj štampariji štampani pozivi i službeni spisi na nemačkom jeziku.¹¹⁷ Mnogo gore je prošla redakcija jedinog dnevnog lista na srpskom jeziku – *Nove pošte*, čiji su članovi pogubljeni zbog kolaboracije sa fašističkim mađarskim vlastima, kao i glavni urednik novosadskog desničarskog dnevnog lista *Regeli Ujšag* – Deže Andrea (vitez Arvai).¹¹⁸

Na inicijativu Ministarstva spoljnih poslova Mađarske je 10. septembra 1946. godine održan sastanak portfelja u vezi sa nacionalizacijom mađarskih preduzeća i banaka u Jugoslaviji na kojem su učestvovali predstavnici Saveta ministara, ministarstva finansija i industrije, Zemaljskog saveza industrijalaca (GYOSZ), Kreditne banke, DD Šećerana „Bečkerek“, DD Eksploracija drva „Našice“!¹¹⁹ Po mišljenju predstavnika Zemaljskog saveza industrijalaca, imovina preduzeća

¹¹⁶ MOL XIX-J-1-j-Jugoszlávia-16/b.-75/pol. res. 1947. 25. d.

¹¹⁷ MOL XIX-A-1-n-„Z“-677-1946. 4. d.; „Z“-3370-1946. 6. d. Sin Imrea Varadija je u isto vreme imenovan za direktora mađarske trgovачke škole u Velikom Bečkereku.

¹¹⁸ Isto.

¹¹⁹ MOL XIX-A-1-n-„Z“-3029-1946. 6. d.

je konfiskovana nakon sudske presude, koja je obrazložena da su ona sarađivala sa neprijateljem; pod ovakvom saradnjom je podrazumevano i poštovanje naredbi tadašnje mađarske vlasti. Na ime ratne dobiti su određeni takvi porezi da su preduzeća padala pod stečaj. Na kraju je, kako je navedeno naređeno stavljanje deonica u depozit. Ukoliko pak nisu stavljene u depozit, deonice su prelazile u državno vlasništvo. Veliki broj malih deoničara nije mogao da ispoštuje pomenu tu naredbu pošto je pobegao iz zemlje. Po mišljenju Saveza, „mađarsku imovinu su mnogo više pogadale ove naredbe nego da je, na primer, došlo do nacionalizacije, jer bi tada jugoslovenska država morala prihvati obavezu isplaćivanja obeštećenja“. Zahtevano je da mađarska vlada preduzme energične korake za zaštitu mađarske imovine.

Na sednici je pomenut i problem prerane konfiskacije mađarske imovine u Jugoslaviji, s obzirom da je to pitanje na mirovnim pregovorima, koji su tada bili u toku, bilo u fazi usaglašavanja stavova. Po mišljenju Sovjeta, imovinu konfiskovanu zbog saradnje sa neprijateljem trebalo je vratiti. Englezi su smatrali da se konfiskacija može dopustiti uz određene uslove, ali tada još nije bilo odlučeno da li se može govoriti o ratnoj odgovornosti pravnih lica. Jedna od ideja je bila da će u spornim pitanjima odlučivati savet ambasadora triju velikih sila u Budimpešti. Kao što smo već pomenuli, privredni mirovni predlozi mađarske vlade, koji su doneti nakon velikih diskusija, tj. do kraja juna 1946. godine, nisu se bavili imovinskopravnim pitanjem preduzeća u privatnoj svojini, samo su zahtevali da se državna imovina, i zahteve zlata Mađarske nacionalne banke, koja je odvučena u Austriju, Čehoslovačku i Nemačku vrati.¹²⁰ Na sednici je postignut sporazum samo o tome da interesna zastupništva naprave pregled šteta koje su zadesile mađarsku imovinu u Jugoslaviju, a trgovinska delegacija da uskoro otpušta u Beograd i „informiše se“ o ovom predmetu, nakon čega će mađarska vlada „uložiti prigovor na navedeni postupak“ kod jugoslovenske strane.¹²¹ Nažalost, taj pregled nam nije bio na dostupan. Nismo našli nikakav izvor ni o tome da li je, shodno odluci sa pomenutog sastanka, učinjen bilo kakav korak u vezi sa predmetom o eksproprijskoj mađarskoj imovini. Poznavajući onovremene okolnosti, najverovatnije nije učinjeno ništa.

Tačnih podataka o tadašnjem društvenoj strukturi Mađara, i to u odnosu na period 1944–1947. godine, takođe nemamo. Znajući za beg srednjeg staleža, službeničkog kadra, intelektualaca – uglavnom pravnika, učitelja, nastavnika i novinara i to skoro svih, možemo kazati, posmatrajući apsolutnu većinu, da je mađarsko društvo nakon 1944. godine uglavnom činilo agrarno stanovništvo, kao i neznatan broj zanatlija, koji je, na ovaj ili onaj način, neposredno pogodila jugoslovenska agrarna reforma i posleratna kolonizacija. Pošto Mađari nisu imali udela u prvoj dodeli zemlje – nakon 1918. godine, veliki postotak bezemljaša nije se promenio u odnosu na prethodni period. Kao što znamo, u toku prve jugo-

¹²⁰ Balogh Sándor, nav. delo, 187–191. *A magyar jóvátétel és ami mögötte van...* 104–116.

¹²¹ MOL XIX-A-1-n-, „Z“-3029-1946. 6. d.

slovenske agrarne reforme su svoja imanja izgubili uglavnom optanti (71,2%), a pod udar agrarne reforme potpalо je 38,6% imanja onih zemljoposednika koji su primili jugoslovensko državljanstvo. Podeljeno je oko 61,5% svih velikih poseda koja su ranije bila u rukama Mađara. U vlasništvu Mađara je krajem 30-tih godina 20. veka bilo 14,13% obradive vojvodanske zemlje (tada je u sastavu Vojvodine bila i Baranja). Ovaj postotak je u Banatu iznosio 8,25, u Bačkoj 22,89, u Baranji 19, a u Sremu 1,86. Nakon pripajanja teritorija 1941. godine, mađarska vlada je izvršila izmene u vezi sa radikalnom eksproprijacijom dobrovoljačkih zemalja, odnosno stavila van snage takozvani juttatási deo agrarne reforme. Tako je mađarska vlada u Delvideku (Bačkoj, Baranji, Međumurju, Pomurju) eksproprijsala oko 195.000 hektara, koji su bili namenjeni za podelu zemlje i naseljavanja. Ova zemlja je uglavnom iskorisćena za kolonizaciju.

Radikalizam druge agrarne reforme – nakon 1945. godine, pokazao se već u prvoj naredbi vezanoj za reformu. Predsedništvo AVNOJ-a (Antifašističkog veća narodnooslobodilačke Jugoslavije), odnosno vlada je 21. novembra 1944. godine donela naredbu o prelasku neprijateljske imovine u državnu svojinu, o državnom upravljanju imovinom lica koja se ne nalaze u zemlji, kao i o eksproprijaciji imovine koju je okupator nasilno otudio. Po toj naredbi, u državnu svojinu ušla je sva imovina nemačke vlade i nemačkih državljanima, sva imovina pripadnika nemačke nacionalne manjine – osim onih koji su učestvovali u Narodnooslobodilačkom pokretu, sva imovina ratnih zločinaca i njihovih pomagača – bez obzira na njihovo državljanstvo, kao i imovina čije su vlasnike građanski ili vojni sudovi osudili, odnosno konfiskovali im imovinu. Pod imovinom su podrazumevane sve pokretnosti i nepokretnosti, prema tome i zemlja.¹²² Upravljanje konfiskovanom imovinom povereno je Državnoj upravi narodnih dobara, koja je obrazovana samo sa tim ciljem. U skladu sa navedenom naredbom, konfiskovano je 97.490 nemačkih gazdinstava, odnosno 637.939 hektara.¹²³ Vojna uprava je, po istoj osnovi konfiskovala svu ostalu zemlju i ostalu imovinu iseljenih Mađara iz Čuruga i Žablja.

Jugoslavija nije samo etnički predstavljala mozaik raznih kultura već i sa aspekta društvene istorije seljaštva. U južnim delovima države se kao realni problem pojavila agrarna prenaseljenost, nedostatak zemlje u agrarno pasivnom delu i nemogućnost preseljavanja viška agrarnog stanovništva u gradove. Ove osnovne probleme je Jugoslavija obavijala drugačijim ideološkim omotačem za vreme kraljevine i za vreme Tita, ali je njena ideja uvek bila zasnovana na podeli zemlje na jednake parcele, kao i na favorizovanju sloja koji je u borbama za stvaranje države podneo žrtve. Pripadnici tog favorizovanog sloja su nakon 1918. godine nazivani dobrovoljcima, a u tom periodu borcima; oni su uvek uglavnom bili Srbi. Dva društvena sistema su na različite načine razmišljala o budućnosti po-

¹²² Slobodan Nešović, *Privredna politika i ekonomski mere u toku oslobođilačke borbe naroda Jugoslavije*. In: *Privredni pregled*, Beograd, 1964, 154–156.

¹²³ Nikola L. Gaćeša, *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945–1948*. Matica srpska, Novi Sad, 1984, 78.

ljoprivrede. Komunisti su smatrali da je podela zemlje korak na putu ka socijalističkoj, kolektivnoj reorganizaciji poljoprivrede. Kao ministar za poljoprivrodu, Vasa Čubrilović, koga smo već citirali u vezi sa iseljenjima, doneo je razmišljanje zemljoradničke stranke, koja je imala srpske korene i predstavljala je istorijski mit tradicionalnog, premodernog seljačkog razmišljanja i zastupala antiurbane stavove, kao i ideju koja je živila i u periodu Prvog srpskog ustanka. Po tom razmišljanju, veličina i jačina države, tj. Srbije zavisila je od veličine obradive zemlje koju je posedovala i koju je zauzela. Razne ideje o kolonizaciji činile su praktičnu projekciju tesnog misaonog jedinstva zemlje i etniciteta. U agrarnim polemikama koje su se razvile nakon rata, a koje ni do danas nisu rasvetljene, po-red komunista, kao važnih aktera, učestvovao je i ministar za kolonizaciju Sreten Vukosavljević, koji je već tridesetih godina bio priznati istraživač sela. Glad za zemljom, koja je nastala u državi, Vukosavljević je želeo da reši na štetu velikih imanja.¹²⁴ Po akteru pomenutih polemika, zemlje za eksproprijaciju je, pre svega, bilo u Vojvodini. Oni su smatrali da se ovdašnja zemlja namenjena za eksproprijaciju može uvećati raznim iseljavanjima.

Naša tema svakako zahteva da, ne govoreći o komplikovanom lancu agrarnih reformi, napomenemo činjenicu da je naredba AVNOJ-a od 3. februara 1945. godine stavila van snage svaki onaj zakon koji je doneo okupator i njegova marionetska vlada, odnosno svaki propis koji je bio na snazi u periodu okupacije, a da su konfiskacije koje su izvršili okupatori posebnim zakonom proglašene nevažećim. Zakon o zaštiti narodne imovine i njenom upravljanju donet je 24. maja, a zakon o eksproprijaciji i njenom sprovodenju 9. juna. Kupovina, prodaja i prenos vlasništva plodne zemlje, šume, kao i poljoprivrednih zgrada i objekata zabranjena je 4. jula, naredbom ministra unutrašnjih poslova.¹²⁵ Nova vlast je uopšte, ali u slučaju poljoprivrede i poništila svaku raniju uredbu o posedu, podrazumeva se i mere koje je preduzela Kraljevina Jugoslavija. Nove mere su se odnosile čak i na brisanje seljačkih dugova, ali novonastala Jugoslavija inače nije prihvatala kontinuitet sa prethodnom Južnoslovenskom državom. Uskoro nova partizanska elita moralna je da se suoči sa surovom stvarnošću: da istorija ne poznaje *tabula rasu*.

Naredbe koje su se odnosile na agrarnu reformu pripremio je i sproveo Agrarni savet, koji je imao 14 članova. Članovi ovog saveta bili su predsednik Odbora za zakonodavstvo AVNOJ-a, stari i veoma obrazovan komunista Moša Pijade, ministar poljoprivrede V. Čubrilović i ministar za kolonizaciju S. Vukosavljević. Oni su, posle prilično žučne svađe, odlučili da pitanje kolonizacije i agrarne re-

¹²⁴ Sreten Vukosavljević, Gladne zemlje: pisma sa sela. In: *Sociološka biblioteka 1, Sавремена школа*, Beograd, 1962, 87–90.

¹²⁵ Branko Petranović, Političke i pravne prilike za vreme Privremene vlade DFJ, JDN. In: *Odeljenje za istorijske nauke*. Serija 1, Monografije 4. Beograd, 1964, 49–52, 83–84. Nikola L. Gaćeša, nav. delo, 100–118.

forme rešavaju zajedno, a ne pojedinačno, kao što je predložio Vukosavljević.¹²⁶ Ova odluka je, evidentno, uticala na to da iseljavanje Mađara ostane na nivou plana i nema veće razmere. Agrarni savet je radio šest meseci – od kraja avgusta 1945. do početka februara 1946. godine. Za tako kratko vreme je trebalo sproveсти mere vezane za kolonizaciju i agrarnu reformu, kao i mere za dodelu zemlje u vezi sa kolonizacijom, dok je Odbor za agrarnu reformu pri vlasti postojao do aprila 1948. godine.

Agrarnom reformom bile su obuhvaćene sve parcele veće od 45 hektara, parcele 25–35 hektara koje su bile pod zakupom, kao i parcele banaka, preduzeća, deoničarskih društava, samostana, crkava i verskih zajednica veće od 10 hektara, odnosno 30 hektara.

Reformom su bila obuhvaćena delovi seoskih imanja iznad 25–35 hektara, imanja veća od 3, odnosno 5 hektara u vlasništvu onih koji nisu bili zemljoradnici, napuštena imanja, zemlja stranih državljanima, naseljenika Mađara, kao i zemlja u vlasništvu nemačke manjine, koja je, kao što smo videli, ekspropisana na osnovu pomenute naredbe.¹²⁷

U Vojvodini je 1945. godine, po netačnim ali prihvatljivim podacima, bilo evidentirano 243.577 gazdinstava – površine od 2.882.782 kat. jutara, odnosno 48.325 porodica koje su bile zaposlene u poljoprivredi, a nisu imale zemlje. Zemlju od 0,5 do 5 kat. jutara obrađivalo je 43,49% posednika. Međutim, oni su bili vlasnici samo 9,71% obrađene zemlje, a 37,22% vojvodanske zemlje bilo je u rukama 3,89% zemljoposednika. Kao što smo pomenuli, u Jugoslaviji skoro i nije bilo poseda većih od 1.000 ili pak 10.000 jutara, dok ih je u Mađarskoj bilo mnogo. Prosečna veličina oduzetih gospodskih poseda u Jugoslaviji iznosila je oko 90 hektara. Naravno, bilo je i izuzetaka. Od poznate porodice Dunderski u Bačkoj konfiskovano je više od 7.000 jutara, a mogli bismo pomenuti i nekadašnje ogledno imanje nadvojvode Fridriha od 86.000 kat. jutara u Belju, koje je njegovom sinu Albrehtu, kao komandiru 39. mađarskog pešadijskog puka, koji je zaposeo tu teritoriju, faktički bilo vraćeno 1941. godine. Međutim, godine 1945. godine i to imanje je došlo pod državno rukovanje, kao i imanja braće Lederer u Banatu, koja su između 1941. i 1944. godine bila u nemačkim rukama (to su, takođe, bila ogledna dobra). Imanja Artura i Karolja Lederera u Čoki bila su veća od 4.000 kat. jutara.

Poslove vezane za vojvođansku kolonizaciju i agrarnu reformu vršilo je Odeljenje za kolonizaciju i agrarnu reformu vlade Vojvodine, ali su važnu ulogu u njihovoj realizaciji imali *narodni zborovi agrarnih interesenata* onih koji su imali

¹²⁶ Branko Petranović, nav. delo, 182. Ministarstvo za kolonizaciju je, na čelu sa Vukosavljevićem, radilo od aprila 1945. do februara 1946. godine. O njegovoj delatnosti videti u: Nikola L. Gaćeva, nav. delo, 121–129.

¹²⁷ Agrarnom reformom izvršenom 1945. godine u Mađarskoj eksproprijsana su sva imanja iznad 1.000 jutara, a slučaju gospodskih imanja ispod 1.000 jutara: vlasnici su mogli zadržati najviše 100 jutara. Maksimum za seljačka imanja bio je 200 jutara.

pravo na podelu zemlje i kolonizaciju. Na ovim zborovima je narod mogao doneti odluke koje su čak bile u suprotnosti sa vladinim naredbama i zakonima. Tako je, na primer, narod mogao konfiskovati svu zemlju vlasnika koji se nisu bavili zemljoradnjom ako je smatrao da su oni isuviše bogati. Međutim, ako je zbor smatrao da je dotična osoba „čovek na mestu“, ostavio bi mu maksimum zemlje koji je dozvoljavala naredba.¹²⁸

U vojvodanski agrarni fond ušlo je 668.412 hektara, što je činilo 40,58% državne površine koja je mogla biti podeljena. Prema tome, više od polovine vojvodanskog fonda 389.256 hektara, (58,2%) od celokupnog, konfiskovano je od Nemaca. Na teritoriji države raniji posedi nemačke manjine činili su 38,78% celokupnog zemljšnog fonda.¹²⁹

Sa presudama narodnog suda u Jugoslaviji najviše je imovine konfiskovano u Vojvodini, oko tri puta više gazdinstava nego veleposeda; broj konfiskovanih gazdinstava iznosio je 3.860, a broj veleposeda 1.193. na osnovu sudske pre-sude konfiskovano je 22.355 hektara, a eksproprijano je 84.712 hektara velepo-seda. Najveći postotak veleposeda eksproprijsanih tokom agrarne reforme bio je u Makedoniji – 33,62. Poljoprivredni posed iznad maksimuma bilo je blizu ove veličine (74.289 hektara). Od vlasnika zemlje koji se nisu bavili zemljoradnjom konfiskovano je 42.369 hektara, a od crkava su eksproprijsana 34.522 hektara. Zemlja konfiskovana od crkava činila je treću najznačajniju kategoriju. Za razliku od crkvenih imanja u Hrvatskoj, koja su činila 24,55% zemljšnog fonda, crkvena imanja u Crnoj Gori su činila svega 0,01%. U Vojvodini je 2.620 hektara zemlje koja je pripadala bankama došlo u fond agrarne reforme, dok je kategorija takozvanog napuštenog poseda uvećala ovaj fond za 8.638 hektara. Zbog agrarne reforme od kolonista (Jugoslovena) je oduzeto 7.116 hektara, a na kraju je i 2.535 hektara državne zemlje pripojeno fondu. Po decembarskim po-dacima, u Vojvodini je godine 1947. godine zemlju dobilo 41.508 porodica, koje su već imale zemlju, 48.325 porodica koje nisu imale zemlju, 7.031 takozvanih „unutrašnjih“ porodica, porodice kolonista poreklom iz Vojvodine, zemlju je dobilo i 41.087 takozvanih „saveznih kolonista“, oni koji su se tu naselili iz drugih delova zemlje. Broj porodica takozvanih „spoljnih“ ili „saveznih“ kolonista na teritoriji države iznosio je 44.116 (broj porodica „unutrašnjih“ kolonista ~ 24.192), odnosno 93% kolonista koji su bili poreklom iz drugih delova zemlje je nastanjeno u Vojvodini, i to uglavnom u mesta iz kojih su iseljeni Nemci. Iz Bosne i Hercegovine je došlo 12.208 kolonističkih porodica, iz Hrvatske 7.533

¹²⁸ *Slobodna Vojvodina*, 3. jan. 1946.

¹²⁹ Nikola L. Gaćeša, nav. delo, 191, 361. U Čehoslovačkoj su 72% zemlje koja je tokom agrarne reforme namenjena za konfiskaciju bila u nemačkom posedu, u Poljskoj 75%, a u Mađarskoj je oko 10,6% zemlje bilo namenjeno za konfiskaciju (zemlja njilaša, fašističkih čelnika, članova Folksbunda, ratnih zločinaca). Pető Iván – Szakács Sándor, *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, Budapest, 1985, 38.

porodice, iz Srbije 5.000 porodica, iz Crne Gore 6.236 porodica, iz Makedonije 1.610 porodica, a iz Slovenije 623 porodice. Ukupan broj kolonista u Vojvodini je 1947. godine procenjen na 252.000.

U državi je obrazovano 284.977 novih seoskih gazdinstava, ali problem sela i dalje nije bio rešen: 65,6% gazdinstava, tj. otprilike 2.270.000 gazdinstava, gaziovalo je na površini 0,5–5 hektara.

Agrarna reforma i kolonizacija 1945–1947. godine najveće promene je izazvala u Vojvodini. To pokazuje i činjenica da se, u poređenju sa 1931. godinom, najviše povećao broj vojvodanskih gazdinstava: nastala su 67.102 nova gazdinstva; sa druge strane, mada su zemlju dobili i Mađari bezemljaši, od izvršenih agrarnih reformi i naseljavanja u toku promene tri imperije od 1918. godine, od svih sprovedenih agrarnih reformi i kolonizacija. Ova nova kolonizacija je u najvećoj meri promenila nacionalni i politički sastav agrarnog sloja, kao i stanovništva Vojvodine. U Vojvodinu nisu došli samo borci koji su imali pravo na kolonizaciju već i oni koji su 1941–1943. godine, tj. u najtežem periodu otpora podržavali komuniste, sa oružjem ili bez njega. Broj Srba u Vojvodini se sa 593.735, koliko je iznosio 1940. godine, povećao na 841.246 – do 1948. godine. Između 1919. i 1941. godine je, kao što smo videli, u Vojvodinu došlo najviše 93 hiljade kolonista, usled čega se broj Srba u Vojvodini povećao na 247.511.

Prilikom popisa stanovništva 1948. godine, u Vojvodini je bilo samo 37.616 porodica kolonista, odnosno 225.696 lica. Srba je bilo 71,97%, Crnogoraca 17,8%, Makedonaca 5,31%, Hrvata 3,17%, Slovenaca 0,93% i muslimana 0,82%. Oni su smešteni u 114 različitih kolonističkih sela, salaša. Na osnovu toga iz navedenog se vidi da je 1946/47. godine oko 3.700 porodica se vratilo u svoje prvobitne domove.

Od lokalnih agrarnih interesenata iz Vojvodine zemlju su doobile 89.862 porodice: mađarskih porodica bilo je 18.587, srpskih 49.599, hrvatskih 10.597, slovačkih 4.470, rumunskih 4.203, rusinskih 2.402, a članovi 31 porodice pripadali su ostalim nacionalnostima. Od zemlje namenjene lokalnim porodicama Mađari-ma je dodeljeno 41.460 hektara.¹³⁰

U poređenju sa ranijim periodima, mađarsko društvo u Delvideku je između 1944. i 1947. godine pogodali nasilnički, i šokantni uticaji, koje na osnovu mađarske sociološke literature možemo, sa pravom okarakterisati kao „tepih bombardovanje“ društva, odnosno kao „demobilizaciju“. Drugi pak govore o ceni preobražaja „plaćeno u ljudstvu“.¹³¹ Nakon ponovnog uspostavljanja mađarskog društva u Delvideku, odnosno u toku tog procesa, skoro potpuno je izgubljen

¹³⁰ Podatke smo dobili na osnovu citiranog rada Nikole L. Gačeše (str. 191, 198, 346. i 362–378).

¹³¹ Izraz smo pozajmili od Elemera Hankiša, odnosno Đule Belenjia. U odnosu na Mađare videti: Belényi Gyula, *A sztálini iparosítás emberi ára 1948–1956*. Szeged, 1993. Hankiss Elemér, *Kelet-európai alternatívák. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, Budapest, 1989, 11–72.

duhovni i privredni srednji stalež, ali *ne zbog modernizacionih tokova*, već usled *nasilnih* poteza vlasti i promena režima. Sa jedne strane, potčinjenost novoj vlasti bila je sve veća, pošto su ruke matične države bile vezane više nego ikad, a, sa druge, pobednice u ratu – Sjedinjene Američke Države i Engleska – pravima manjina dale pojedinačni. Ijudski, humanitarni sadržaj, a međunarodnu kolektivnu zaštitu manjina odneo je sopstveni slom i rat, tako da je nedostajao čak i raniji međunarodni zaštitni sistem.

Na kraju ovog perioda, koji je predmet našeg istraživanja, odnosi između Mađarske i Jugoslavije bili su prisniji nego ikad, što je krunisano veoma pompeznim organizovanjem poseta Josipa Broza Tita. Zbog toga je delovalo, barem je tako mislila mađarska vlada, da se može pronaći rešenje za nekoliko pitanja koja su se ticala mađarske manjine. Kada je stigla u Beograd da pripremi potpisivanje sporazuma o prijateljstvu i uzajamnoj pomoći i da potpiše kulturni sporazum između dve zemlje (13. oktobra 1947), mađarska delegacija na čelu sa Lajošem Dinješom izrazila je želju da se u završni zapisnik doda i sledeći pasus: „Ukoliko bude još otvorenih pitanja, ona će biti rešavana u duhu ovog (prijateljskog – E. Š.) sporazuma, a takode će biti preduzete mere za zajedničko sprovođenje manjinske politike, kao i rešavanje problema u vezi sa dvojnim posedima i prelaskom granice...“ Međutim, ovaj stav delegacije nije prihvaćen. Navedeni tekst nije dodat u završni zapisnik, a izdato saopštenje nije upućivalo na predlog.¹³² Uprkos tome, a na poticaj Beograda, glavni sekretar Demokratskog saveza Južnih Slovena u Mađarskoj, poslanik mađarskog parlamenta Antun Rob je, u svom govoru prilikom ratifikovanja kulturnog sporazuma, rekao da Mađari u Jugoslaviji „imaju više prava nego što su imali ranije“. „Štaviše, toliko prava nisu imali čak ni onda kada nisu bili manjina“.¹³³

Kada je, nakon otvaranja mađarske ambasade u Beogradu, ambasador Zoltan Santo je posetio zamenika državnog sekretara za spoljnu politiku Velebita, sumirajući dotadašnje ponašanje Jugoslavije, Velebit je izjavio: cilj Jugoslavije je uspostavljanje dobrosusedskih odnosa i rešavanje eventualnih spornih pitanja putem neposrednih pregovora, tj. bez mešanja treće strane. Položaj Mađara u Jugoslaviji nije bio predmet rasprave, pošto, uprkos opreznim mađarskim namerama, nije spominjan ni na značajnim mađarsko-jugoslovenskim susretima 1947. godine. Čini nam se da je upravo to bio jedan od važnih preduslova za ove susrete.

Put mađarskog predsednika Saveta ministara u Beograd bio je prva poseta u istoriji dve zemlje. Ubrzo je usledila poseta Josipa Broza Tita Budimpešti. Na Istočnoj železničkoj stanici nisu se srele dve ravnopravne strane, ali one se u datoj situaciji i nisu mogle sresti. Predsednik Saveta ministara Dinješ se najpre izvinio za celu istoriju modernog doba. Kada je Tito stigao, on je govorio o tome da Mađarsku „tereti niz teških greha učinjenih prema slobodoljubivim jugoslovenskim narodima“: „manjine (su) bile u nemilosrdnoj potlačenosti“; tokom Prvog

¹³² MOL XIX-J-1-n-j-I.-4/b.457/pol. res-1947. 6. d.

¹³³ MOL XIX-A-1-j- MOL XXIII.-15 307/1947. 113. d.

svetskog rata je nasrnula na jugoslovenske narode; u Novom Sadu je priredila „masakr“ nakon što je Horić, „prekršivši datu reč“, napao Jugoslaviju. Nakon ovih reči, istakao je „svoju zahvalnost za potpuna ljudska prava i prava državljana koju Jugoslavija maršala Tita daje Mađarima u Vojvodini“. „Rezultat mudre lenjinističko-staljinističke nacionalne politike jugoslovenske vlade predstavlja obezbeđivanje potpune pravne ravnopravnosti za našu braću u Vojvodini“¹³⁴, rekao je mađarski predsednik Saveta ministara.

Reagujući na Dinješove reči, Tito je 8. decembra, za vreme potpisivanja sporazuma o prijateljstvu i uzajamnoj pomoći, u zgradji parlamenta rekao: „Svako ko je pristalica principa prave narodne demokratije, ko zastupa stanovište ispravnog, staljinističkog rešenja nacionalnog pitanja – taj je naš brat, naš prijatelj, bio on Mađar, Čeh, Poljak ili neko drugi. Svejedno je.“¹³⁵

Beogradski list *Borba* je, sumirajući strategiju Jugoslavije vezanu za manjinsku politiku, ovako pisao: „Nova Jugoslavija je najodlučnije odbacila onu politiku koja bi, zbog krivičnih dela mađarskih fašista, iskalila svoj bes na ceo mađarski narod ili mađarsku manjinu u našoj zemlji, optužujući ih i mrzeći. Učitelj naših naroda, drug Tito (sic!) novu Jugoslaviju vodi dobrim i jedinim pravim putem, jedinim putem koji se može nazvati demokratskim [...] Jugoslavija je svojim nacionalnim manjinama obezbedila potpunu ravnopravnost i sva prava koja im pripadaju [...] Svaki rezultat i svaka pobeda mađarskih demokratskih snaga u Jugoslaviji nailaze na najveću simpatiju i radost, jer nas učvršćuju u ubedjenju da mađarski narod – oslobodivši se Hortijevog jarma – prati iste demokratske i miroljubive ciljeve koje ima Jugoslavija.“¹³⁶

Kao što smo videli, Jugoslavija je nacionalno pitanje uvek smatrala isključivo unutrašnjom stvari, bilo da je reč o kaznama ili o pravima, na šta je, naravno, pozitivno uticala sovjetcizacija u Mađarskoj.

Novosadski *Magyar Szó* (*Mađar so*) je, kao dobar đak, izdeklamovao lekciju, preneo Titove reči u vezi sa nacionalnostima. Prvo je upozorio na to kakva bi bila nacionalna politika Draže Mihailovića i njegovih pristalica: to bi bila politika „vešala i rafala“. Zatim je tvrdio da je ondašnja Jugoslavija bila zemlja „slobodne mađarske reči, slobodne mađarske pesme i rada, zemlja Mađara, knjiga, škola, pozorišta, mađarskih poslanika, ravnopravnosti i bratstva“.¹³⁷

Tokom prve faze, kratke istorije mađarsko-jugoslovenskih diplomatskih odnosa nakon 1945. godine¹³⁸, ambasador Santo je između 14. i 21. juna, pre Tito-

¹³⁴ MOL XIX-J-1-j-4/b-4764/pol. -1947. 6. d.

¹³⁵ Isto, 532/pol. 1947. 6. d.

¹³⁶ MOL XIX-A-1-j-V-15 410-1947. 93. d.

¹³⁷ Isto.

¹³⁸ Do uspostavljanja diplomatskih odnosa između dve zemlje došlo je u januaru 1947. godine. Prvi ambasador Jugoslavije u Mađarskoj bio je Karlo Mrazović. U julu 1948. godine je, zbog sovjetsko-jugoslovenskog sukoba, iz Beograda opozvan ambasador Santo. Do septembra 1949. godine Madarska je u Beogradu bila zastupljena samo na

vog putovanja u Budimpeštu, bio na kružnom putovanju po Bačkoj, koje je bilo deo pripreme pomenutog Titovog diplomatskog putovanja. Kao što je Santo izjavio, jugoslovenska vlada ga u toku tog „prenatpanog i zamornog“ putovanja „ni u čemu nije sprečavala“, te je potpuno slobodno komunicirao sa svim slojevima mađarskog i jugoslovenskog stanovništva. „Politički značaj moje posete naglašen je i time što su u mojoj pratičnji stalno bila 1–2 člana vlade vojvođanske samouprave, kao i rukovodioci gradskih i sreskih vlasti.“¹³⁹ Njegovo kružno putovanje imalo je četiri osnovna cilja: jugoslovensku vladu trebalo je umiriti „izjavom datom pred velikim auditorijumom vojvođanskih Mađara, koja se odnosila na to da je Republika Mađarska napustila revizionističku, ireditističku i ratnu politiku Hortijevog sistema“, kao i na to da političku i kulturnu ravnopravnost mađarske manjine nije želela iskoristiti za podrivanje sigurnosti jugoslovenske države i sticanje većeg poverenja jugoslovenske vlade. Prema vojvodanskim Mađarima, njegovo putovanje trebalo je da pokaže „da Mađarska nastoji ne izazivati konflikte, već se trudi da stvori dobrosusedske odnose, mir i priateljstvo sa Jugoslavijom“, a Budimpešta je, s druge strane, mađarskoj manjini želela dati do znanja da „politika Mađarske koja stremi ka pomirenju nije taktiziranje uslovljeno prinudnim položajem, već iskrena politika, postojanog karaktera, koja zastupa interes cele nacije“. Da bi stvar bila još jasnija, onima „koji se nisu mogli oslobođenici uticaja revizionističke politike“ ona je dala do znanja da ne mogu računati na podršku Mađarske. Na kraju, ovim putovanjem je i Pragu upućena poruka: da se položaj manjina može rešiti i bez njihovog proterivanja sa rodne grude.

Ipak, čini se da kružno putovanje nije proteklo bez problema. Kako je to Santo finito formulisao: „Tokom prva dva dana moje posete Bačkoj primetio sam izvesno napeto interesovanje Mađara, i strepnju.“ Nažalost, on nije precizirao kako se ispoljavala ta napetost. Međutim, između redova se može pročitati da su čelnici Mađara razumeli poruke koje su dolazile iz Beograda i Budimpešte. „Uverio sam se u to da je“, pisao je Santo, „mađarska manjina potpuno svesna činjenice da će razvoj odnosa između dveju zemalja imati odlučujući uticaj na položaj vojvođanskih Mađara. Međutim, ona je svesna i toga da će ovakvo ili onakvo njen ponasanje uticati na razvoj odnosa dveju zemalja“. „Veliki deo mađarske manjine“ je žarko želeo „konačno primirje“ između dve države, što su pokazivale i „spontane demonstracije“ u čast demokratskoj Mađarskoj, koje je Santo video tokom svog puta. Kada je stigao u Novi Sad i prvi put uzeo reč, kako piše – na „opšti zahtev“, odnosno kada je izjavio da „politika demokratske Mađarske nije prolaznog karaktera, da to nije konjunkturna politika, već iskrena spoljna politika, bez zadnjih namera, koja podjednako odgovara mađarskoj naciji i susednim narodima, kao i

privremenom otpovjedničkom nivou. MOL XIX-J-1-j-4/b-001 673/1-3.-1959. 6. d. Jugoslovenska ambasada u Budimpešti je smeštena u bivšu zgradu Ministarstva za propagandu, na čijem čelu je bio Ištvan Antal. Državna policija je tada odnela Antalova pisma i biblioteku Ministarstva. MOL XIX-A-1-j-XXIII.-905-1945; 1469-1945.

¹³⁹ MOL XIX-J-1-j-Jugoszlávia-16/6-2891/pol. 1947. 25. d.

da je nova Mađarska definitivno odbacila revizionizam Hortijevog sistema, koji je stremio ratu i irentizmu“, prolomilo se ushićenje, koje ga je pratilo celim putem.¹⁴⁰ Svoj rezime je završio tako što je rekao da spoljna politika dveju zemalja „mađarskoj manjini olakšava zauzimanje pravilnog stava“. Po njemu, mađarska manjina u Vojvodini je uživala sva demokratska prava, a bila je i zastupljena na svim poljima, shodno svojoj brojnosti. Vodeći razgovor sa mnogim predstavnicima Mađara, Santo se uverio u to da u Jugoslaviji „nema prepreka zbog kojih Mađari ne mogu doći do izražaja [...] Ne preti im opasnost od odnarođavanja. Potpuno slobodno mogu da neguju i razvijaju mađarsku nacionalnu kulturu i tu mogućnost koriste“. „I u daleka, zabačena sela stiže mađarska kultura i mađarska reč“, pisao je, „i to putem Vojvođanskog kulturnog saveza Mađara, čiji je rad dozvoljen još krajem jula 1945. godine“.

Inače, dozvoljavanje rada Kulturnog saveza vojvođanskih Mađara teklo je po već poznatoj koreografiji. Savez je dao izjavu povodom svoje lojalnosti režimu, koja je ovako glasila: „Znamo i potvrđujemo da je opstanak malobrojne nacionalne manjine moguć samo ako ona bude u službi demokratskih i slobodoljubivih ideja...“ U telegramu koji je sa osnivačke skupštine održane 22. jula uputio Titu, Savez je skoro rutinirano uveravao rukovodioce države u svoju lojalnost: „U interesu zajedničkih ciljeva, sa potpunom svešću i odgovornošću, negujemo svoj jezik i svoju kulturu među slobodnim narodima Jugoslavije.“ „Naš rad počinjemo sa verom u to da svojim delovanjem služimo jačanju naše demokratske države“¹⁴¹, stoji u telegramu. Inače, Santo je veoma iznenadila slobodna upotreba mađarske trobojke, kao i to što se u mađarskim školama učila mađarska istorija. On je pisao: „Ni u selima u Mađarskoj se ne vidi više barjaka i traka sa nacionalnim bojama kao u vojvođanskim selima [...] Istorija mađarskog naroda je obavezan predmet i učenici dobro poznaju život i stvaralaštvo velikana mađarske istorije, književnosti, umetnosti i nauke.“ Santo je smatrao da vladu treba obavestiti o tome da „primirje i uzajamno razumevanje napreduje i tamo gde su Horti i njegove pristalice izvršili krvave zločine protiv Srba“. „Očigledna je uljudnost u ophođenju Mađara i Srba.“ Već sam reprezentativni karakter Santovog kružnog putovanja po Vojvodini je isključio mogućnost pominjanja odmazde partizana – u bilo kom obliku, a duboko čutanje o tome bilo je preduslov za najmanji korak ka konsolidaciji, što smo već pomenuli. Ambasador je sa zadovljstvom gledao koncert prikazan u njegovu čast, na kojem je srpski hor izvodio mađarske pesme, a mađarski hor pevao srpske partizanske pesme. U poverenju su mu šapnuli: „I Ciganin u kafani naizmenično zabavlja Mađare i Srbe.“ Jedini problem koji je naveo bio je nedostatak pedagoga i udžbenika na mađarskom jeziku. „Nedostaje“, pisao je, „400–500 učitelja i nastavnika“. On se nadao da će se tome naći leka u okviru kulturnog sporazuma koji će biti sklopljen u skorijoj budućnosti, ali pojedini problemi u vezi sa manjinama nisu, kao što smo videli, rešeni tim

¹⁴⁰ Isto.

¹⁴¹ *Slobodna Vojvodina*, 23. jul 1945.

sporazumom; štaviše, mađarska strana nije mogla da izdejstvuje čak ni izdavanje zajedničke deklaracije u odnosu na to pitanju. Ambasador se u svom izveštaju posebno osvrnuo na ulogu Mađara u obnovi države i zadovoljno konstatovao da „se (oni) svesrdno zalažu“ za razvoj kako poljoprivrede, tako i privrede. „Prijatno sam iznenaden činjenicom da su većinu udarnika i radnika u fabrikama koji su prebacivali proizvodnu normu činili pripadnici mađarske nacionalnosti [...] Nakon onoga što sam video, ne sumnjam u to, da li će vojvođanski Mađari zauzeti zavidno mesto i u realizaciji petogodišnjeg plana.“ U Subotici je prisustvovao svečanom prijemu prve grupe građevinskih radnika iz Mađarske, čiji je dolazak pratila velika propaganda. Radnici iz Mađarske su železnici uglavnom gradili sa „Titovom omladinom“. Ambasador je video da su članice Saveza antifašističkih žena „sa naklonošću i pažnjom“ dočekale „umorne i gladne radnike iz Mađarske“. Pored toga, Santo je zabeležio pozitivne utiske o senčanskim gimnazijalcima, koji su dobrovoljno učestvovali u obnavljanju kuća srpskih kolonista, kao i o radnicima i radnicama senčanske fabrike tekstila, ali je, u skladu sa očekivanjima tog vremena, osudio intelektualce Mađare. Nakon što je konstatovao da su iz zemlje pobegli oni koji su izvršili ratne zločine, rekao je da su „pod uticajem fašističke propagande“ otišli i mnogi drugi, čak i oni preko čijih bi „malih grešaka nova Jugoslavija prešla“. „Veliki broj“ preostalih, doduše malobrojnih, intelektualaca se uklopio u nove odnose. „Međutim, ima i onih koji se boje da će domaći Mađari uzeti za zlo aktiviziranje jugoslovenskih Mađara, ili se ponašaju pasivno, ili bi radili upola srčano, boreći se uz veliki oprez. Tu i tamo sam se susretao i sa takvima koji su, čak i ako to nisu želeli, ipak računali na oživljavanje revizionističke politike i zato se uzdržavali i bili pasivni. Iskusio sam i to da mađarska i jugoslovenska tiha reakcionarna propaganda nastoji da zabije klin između Mađara i Jugoslovena, ili bar pokušava da zaustavi razvoj bratstva i saradnje.“ S druge strane, ona je umirivala vladu koju je vodio predsednik Saveta ministara Lajoš Dinješ (on je bio skoro potpuno pod komunističkim uticajem, mada još nije bio komunista): „Ovo podrivanje nema plodno tlo među narodom.“ Nije teško pogoditi šta je Santo mislio kada je rekao: „Strahujući, radni ljudi misle na eventualne nove pustolovine i konflikte.“ On je, shodno ciljevima svog kružnog putovanja, umirio „pasivne intelektualce“, koji su se borili sa svojim predrasudama, rekvavši im da „i interes mađarske demokratije zahteva učešće jugoslovenskih Mađara u izgradnji nove Jugoslavije i da se u Mađarskoj ono samo odobrava“. Istovremeno je vojvođanskim Mađarima skrenuo pažnju na to da se „bore protiv svih onih pojava u njihovim redovima koje ruše sigurnost i jedinstvo jugoslovenske republike“. Na kraju izveštaja je sumirao svoja iskustva iz Bačke: „Stanovnici Vojvodine, i Mađari i Jugosloveni, uz malo izuzetaka, od srca želete čvrsto prijateljstvo dveju zemalja i ni od čega se ne užasavaju više nego od ometanja spokojnog i mirnog života.“ Ovaj strah je bio realan i razumljiv nakon „hladnih dana“ i još „hladnijih dana“.¹⁴²

¹⁴² MOL XIX-J-1-j-Jugoszlávia-16/b.-2891/pol. 1947. 25. d.

Na osnovu malo dužeg citata iz izveštaja Santoa može se zaključiti da je Mađarska podsticala vojvođanske Mađare na to da prihvate datu situaciju, kako u vezi sa granicama, tako i u vezi sa političkim prilagođavanjem. Mogućnosti politike vojvođanskih Mađara ograničila je u veoma krute okvire diktatura sovjetskog tipa u Jugoslaviji, a do kraja 1947. godine i ostvarivanje ovog procesa u Mađarskoj, odnosno razvoj istočno-zapadne konfrontacije. Budimpešta je već tada sve Mađare i njihov novi rukovodeći sloj, koji je tek bio formiran, bodrila na aktivno služenje sistema, i to im je u odgovarajućem obliku i dala do znanja. Po našem sudu, usled unutrašnjih i međunarodnih konstelacija, druge mogućnosti, kao što su prilagođavanje i prihvatanje, Mađarima u Jugoslaviji nisu ni bile date. Naime, od toga je zavisilo da li će zauzvrat od Beograda dobiti škole, štampu na mađarskom jeziku, pozorište, knjige i sl., odnosno život koji dolikuje manjinama. Unutar datih koordinata 1947. godina je ponudila ove mogućnosti, pa je politički aktivan sloj mađarske manjine nadajući se, oduševljeno i često naivno prihvatio zastupanje te ideje. Ponašanje ovog novog rukovodećeg sloja unutar manjinskog politiziranja zavisilo je od talenta i karaktera pojedinaca, kao i mnogih drugih okolnosti.

Naravno, istorija često stvara paradoksne situacije. Tito je dugo verovao u to da će Staljin, vođen ideoološkom simpatijom, podržati svaki njegov korak i svako njegovo stremljenje, kao i da se simpatije koje su zapadne zemlje gajile prema njemu, a koje su razvijene pod okriljem antifašizma, neće umanjiti tako brzo. Mnogo je pogrešio. Staljin je iskoristivši Tita uspešno sprečio realizovanje planova Zapada koji su se odnosili na Balkan, ali nije dozvolio da nastali vakuum Tito iskoristi na njegovu štetu. U Staljinove zamisli nastale nakon 1947. godine nije se uklapala jedna balkansko-jugoslovenska osrednja sila.

U toku „međunarodnog montiranog procesa“ koji je Staljin pokrenuo protiv Jugoslavije 1948. godine, Mađarska se od dobrog suseda ponovo preobrazila u neprijatelja, a ni društveni sistemi dve zemlje više nisu bili identični - zbog uvođenja samoupravljanja u Jugoslaviji. Kao što smo videli, na *ovim dvama preduslovima* je počivala i manjinska politika Beograda. Međutim, ti preduslovi nisu bili tako aktuelni nakon 1948. godine. Počev od ovog vremena, matična država, čije su mogućnosti nakon 1944. godine postale veoma skromne, više nije pružala podršku svojim manjinama, a od trezvenog stava vladajuće jugoslovenske elite, zavisilo je da li će mađarska manjina biti kolektivno kažnjena zbog politike njene matične države, ili će joj biti ostavljen neki manevarski prostor. Srećom, prinudno stanje zemlje delovalo je u pravcu druge odluke.